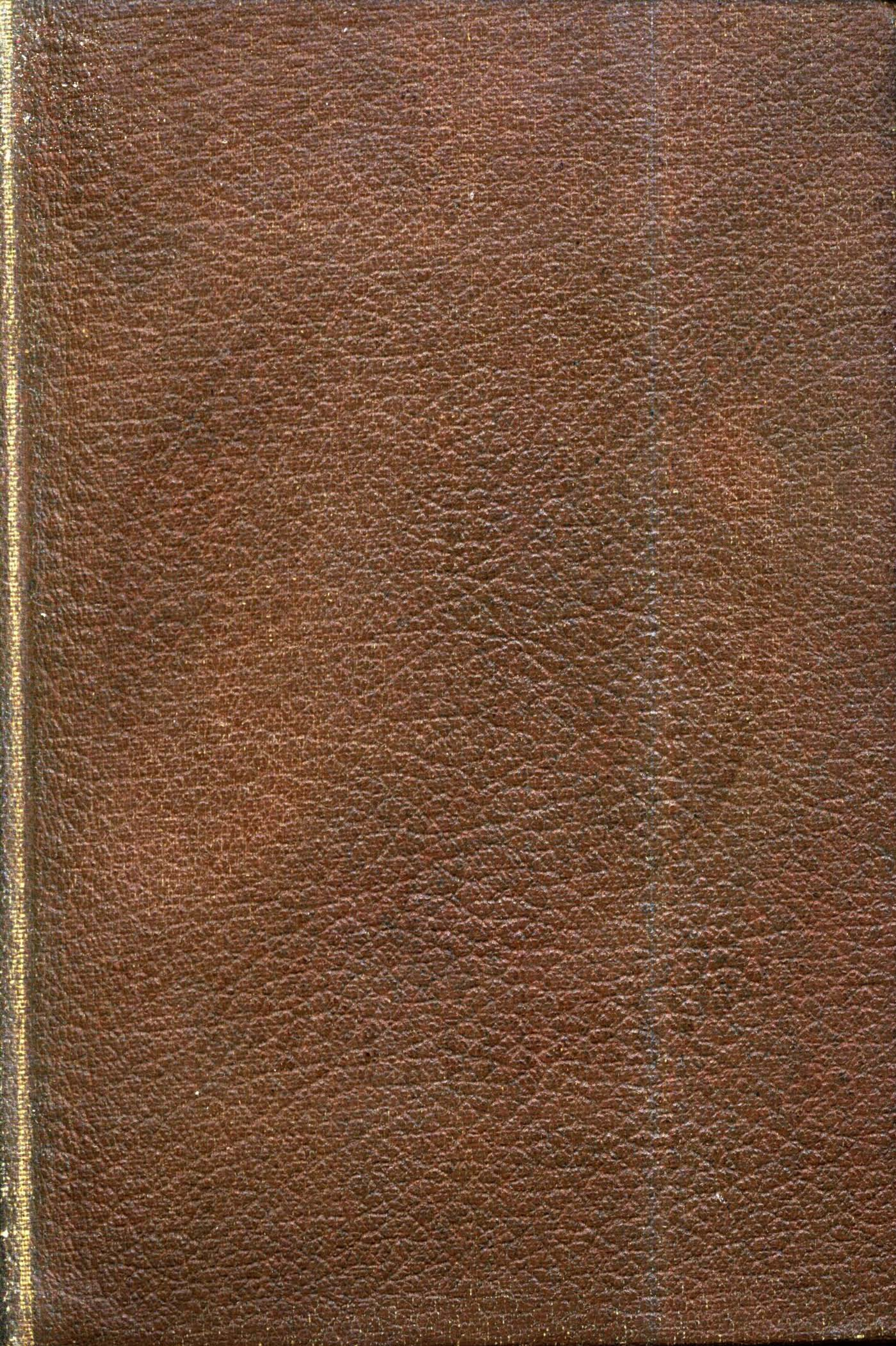

พระราชปรารภ

เรื่องพระพุทธชินราช

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิง กลิ่น พิษณุโลกาธิบดี บัว

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงกลิ่น พิษณุโลกาธิบดี บัว พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย กับพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือเปนของแจกเนื่องในพระกุศลบุญรายทักษิณานุปทาน ซึ่งทรงบำเพ็ญสนองคุณขรัวยาย มีรับสั่งมายังกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้เลือกเรื่องแลจัดการพิมพ์หนังสือถวาย ข้าพเจ้าจึงได้เลือกพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภเรื่องพระพุทธชินราช ณเมืองพิษณุโลก พิมพ์ถวายตามพระประสงค์ ด้วยเห็นว่าเหมาะแก่งานด้วยประการทั้งปวง เรื่องตำนานของหนังสือพระพุทธชินราชซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นี้ เดิมเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดเบญจมบพิตร มี

พระราชประสงค์จะใคร่ได้พระพุทธรูปโบราณที่ทรงพระพุทธลักษณะงามมาตั้งเปนพระประธานในพระอุโบสถ โปรด ฯ ให้เที่ยวเสาะหาตามหัวเมืองใหญ่น้อย ก็ไม่ได้ดังพระราชประสงค์ พบพระพุทธรูปลักษณะงามต้องพระราชหฤทัย ขนาดก็ย่อมไปไม่เหมาะแก่พระอุโบสถ พบพระพุทธรูปที่ได้ขนาดสมเปนพระประธานในพระอุโบสถ ลักษณะก็ไม่งามพอพระราชหฤทัย แลครั้งนั้นประจวบเวลาจะเสด็จไปทรงตรวจราชการหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือ ถึงเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๔ จึงทรงพระราชดำริห์จะหล่อจำลองพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลกมาประดิษฐานเปนพระประธานวัดเบญจมบพิตร ให้มหาชนได้นมัสการในกรุงเทพ ฯ โปรด ฯ ให้จัดตระเตรียมการทั้งปวงให้พร้อมเสร็จ ครั้นเสด็จขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก จึงตั้งการพระราชพิธีทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลองที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมื่อวันอาทิตย์

ที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) แล้วเชิญพระพุทธรูปที่หล่อใหม่ลงมาแต่งที่โรงหล่อกระทรวงทหารเรือจนสำเร็จ โปรด ๆ ให้แห่พระพุทธชินราชจำลองไปยังวัดเบญจมบพิตรเมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๐ นั้น แล้วมีมหกรรมการฉลอง ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ ให้พิมพ์พระราชทานแจกในงานฉลองพระพุทธชินราชครั้งนั้นเปนทีแรก หนังสือฉบับที่พิมพ์ครั้งนั้นหมดไป ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ พระศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ) มีศรัทธาพิมพ์อุทิศสนองคุณ หลวงดำรงธรรมสาร (มี ธรรมาชีวะ) ผู้บิดา ซึ่งได้พิมพ์ฉบับครั้งแรกถวายช่วยในงานฉลองพระพุทธชินราชนั้นอีกครั้ง ๑ หนังสือที่พิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ได้แบ่งถวายไว้จำหน่ายที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลกครึ่งหนึ่ง ถวายไว้ที่วัดเบญจมบพิตรครึ่งหนึ่ง ฉบับที่พระเจ้าน้องนางเธอ ฯ ทรงพิมพ์ครั้งนี้นับเปนครั้งที่ ๓

เรื่องตำนานหนังสือพระราชนิพนธ์ปรารภพระพุทธชินราช ซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้มีมาดังนี้

ข้าพเจ้าขออนุโมทนาพระกุศลบุญราษี ซึ่งพระเจ้าน้องนางเธอทั้ง ๒ พระองค์ ได้ทรงบำเพ็ญเปนการสนองคุณท่านผู้เปนบุรพการี แลได้ทรงพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้แพร่หลาย

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕

พระราชปรารภ

เรื่องพระพุทธชินราช

อันจะกล่าวด้วยกาลเวลาแลด้วยบุคคลแลฐานที่เมื่อเวลาสร้างพระพุทธชินราช ให้เปนกำหนดชัดเจน นอกจากที่ได้เขียนไว้ในพระราชพงษาวดารเหนือนั้นเปนการยากที่จะให้แน่นอนลงได้

พระราชพงษาวดารเหนือ มีความจริงอยู่ในนั้นเปนอันมาก แต่เปนหนังสือเขียนด้วยสมุดขาดหายบ้างอยู่บ้าง แต่เชื่อได้ว่ามีอยู่หลายฉบับ ผู้ซึ่งเก็บรวบรวมสมุดขาดทั้งหลายเหล่านั้น มาคัดลอกขึ้นเปนฉบับเดียว ไม่สู้จะเปนคนถ้วนถี่นัก คัดขึ้นตามแต่ที่เก็บได้ จึงมีความซ้ำวนเวียนไม่เปนลำดับ นอกจากที่หนังสือขาดตกบกพร่องนั้นด้วยอีกชั้นหนึ่ง

แต่ยังมีหนังสืออื่นซึ่งควรจะสืบเทียบเวลาได้หลายฉบับ ซึ่งเขาได้เขียนลงในใบลานเปนภาษามคธบ้าง ภาษาไทยบ้าง ลาวบ้าง แต่หนังสือเช่นนี้ ก็ยังเปนความลำบากซึ่งจะเทียบเคียงกันให้ความแจ่มแจ้งได้ด้วยเหตุหลายอย่าง คือ ศักราชถึงว่าคงจะเปน ๓ อย่าง คือพุทธศักราช มหาศักราช จุลศักราชก็ดี กำหนดที่ใช้ก็ไม่ยั่งยืน บางคราวใช้ศักราชนั้น บางคราวใช้ศักราชนี้ ใช่แต่เท่านั้น ยังมีผู้แก้เปลี่ยนลบศักราชบ่อย ๆ หลายเมืองด้วยกันใช้ไปได้คราวหนึ่งแล้วเลิกเสีย กลับใช้ศักราชเก่า บางเมืองก็ใช้ศักราชใหม่ไปนาน บางเมืองก็ใช้น้อย ผู้ซึ่งแต่งเรื่องราวเหล่านี้ ย่อมมาคำณวนสอบสวนเอาเอง เมื่อเวลาที่ศักราชของเดิมได้ใช้มามากน้อยเท่าใดไม่รู้แน่ เช่นเกณฑ์มหาศักราชที่เถียงกันอยู่บัดนี้ ทำให้เวลาเคลื่อนคลาศกันไปได้ตั้ง ๑๐๐ ปี ในศักราชทั้งปวงเหล่านี้ พุทธศักราชเปนใกล้ข้างแน่นอน แต่ก็เปนเคราะห์ร้ายที่ไม่ใคร่จะมี

ใช้ในชั้นหลัง ๆ มา อีกอย่างหนึ่งนั้นเรื่องเรียกชื่อธรรมดาในเมืองประเทศเหล่านี้มักจะมีชื่อยาว ๆ ซึ่งคนไม่พอใจเรียก หาชื่อสั้น ๆ เรียกตามแต่จะได้ บางทีก็ตามชื่อเดิม ฤๅบางทีก็ตั้งใหม่ตามความพอใจที่จะสนัดเรียก เพราะฉนั้นในหนังสือต่าง ๆ เรียกคน ๆ เดียวต่าง ๆ กัน ยังมีสำนวนที่แปร่งซักให้พ้นเพือนอีกบ้าง

เพราะเหตุฉนั้น ในการที่จะเรียบเรียงเรื่องแห่งพระพุทธชินราชในเวลาอันสั้นนี้ จึงไม่ได้คิดพยายามที่จะมุ่งหมายกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารของประเทศนั้น แลเมืองซึ่งใกล้เคียงว่าตั้งอยู่อย่างไรเปนแน่นอน แลไม่คิดที่จะเทียบเคียงศักราชจากหนังสืออื่น ๆ ให้เปนแน่นอนในใจว่าตรงกันแท้ จะได้ถือเอาศักราชซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงกำหนดไว้ในเรื่องพงษาวดารพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ แลพระศรีสาสดา อันได้ลงพิมพ์เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๘ นั้น

เปนอันกล่าวตามพระราชพงษาวดารเหนือ ซึ่งในตอนนั้นสังเกตว่าเปนอันเรียบร้อยมากไม่สู้เลอะเทอะ

แต่จำจะต้องกล่าวถึงประเทศซึ่งมีเรื่องราวยันถึงกันเฉพาะแต่ในเวลานั้นบ้าง คือประเทศข้างฝ่ายเหนือซึ่งเรียกว่าลานนาไทย ในเวลานั้นครอบงำขึ้นไปตลอดถึงหัวเมืองลาว แลเงี้ยว ซึ่งเรียกทรายกันโดยมากว่าประเทศฉาน อันอยู่ฟากโขงฝั่งข้างซ้ายตลอดไปจนจดแดนจีนแลพม่า เมืองเชียงแสนซึ่งแต่ก่อนเคยเรียกว่านาเคนทรเปนเมืองใหญ่ในหมู่ชนทั้งปวง ซึ่งมีชาติเรียกว่าไทย เปนเมืองหลวงแล้วแลเหมือนกับประเทศอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง พระเจ้าแผ่นดินเมื่อมีพระราชอนุชาฤๅพระโอรส ย่อมจะแบ่งขันเขตรให้ปกครองแลสร้างพระนครให้อยู่ใหม่ ครั้นเมื่อพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเปนใหญ่นั้นล่วงลับไปแล้ว เจ้าผู้ครองเมืองนั้น ๆ ย่อมเปนผู้ซึ่งสมควรจะได้รับราชสมบัติสืบต่อพระราชบิดา ฤๅพระเชษฐามากบ้างน้อยบ้างด้วยกันทั้งนั้น เมื่อใครมีอำนาจ

พอที่จะให้เจ้าผู้ครองเมืองทั้งปวงยอมอยู่ในอำนาจ ผู้นั้นก็ได้เปนใหญ่สืบสันตติวงษ์ไป บางคราวก็เข้าไปครองเมืองเดิม บางคราวก็อยู่ในนครซึ่งสร้างขึ้นภายหลัง ตั้งพระราชโอรสฤๅพระอนุชาไปครองเมืองเดิม เมื่อเช่นนั้น เมืองใหม่ก็กลับเปนเมืองหลวง เมืองเก่ากลับเปนเมืองประเทศราช อยู่ในอำนาจเมืองใหม่ต่อไป เมืองในประเทศลานนาไทยนี้ เมืองเดิมก็คือเชียงแสนที่กล่าวมาแล้ว ภายหลังสร้างเมืองเชียงราย เมืองพเยาเมืองฝางเปนต้น ในเมืองเหล่านี้เมืองเชียงรายได้เปนราชธานีมากกว่าเมืองอื่น ต่อภายหลังเมื่อได้ประเทศหริภุญไชยจึงได้ย้ายเข้ามาตั้งเมืองเชียงใหม่เปนราชธานี ส่วนข้างตวันออกเฉียงเหนือเมืองชวาฤๅเซา คือเมืองหลวงพระบางเปนเมืองเก่าแลมีเมืองเจ้าเช่นกันกับเมืองเชียงแสน แต่ภายหลังแยกกันออกเปน ๒ อาณาจักร คือ เมืองเซาศรีสัตนาคนหุตเดิม แลเมืองจันทบุรี คือเวียงจันท์ตั้งเปนศรีสัตนาคนหุตขึ้นใหม่

ในเมื่อก่อนตั้งเมืองเชียงใหม่เปนเมืองหลวงนั้น ได้ตั้งประเทศเอกราชใหญ่ขึ้นในอาณาเขตร อันติดต่อกันกับเมืองเชียงแสน แลเมืองหลวงพระบางต่อแดนสวรรคโลก เปนอาณาเขตรใหญ่ เรียกว่าหริภุญไชยอยู่ที่เมืองนครลำพูนทุกวันนี้ ประเทศหริภุญไชยนั้นก็มีเมืองเจ้าต่าง ๆ เหมือนกัน คือ เมืองนครเขลางนครลำปาง นครลำพูนเปนต้น ต่อแต่นั้นลงมาเปนพระราชอาณาจักรอีกแห่งหนึ่งตั้งราชธานีที่เมืองสวรรคโลกฤๅศรีสัชนาไลย เปนพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจใหญ่แลมีพระนครเจ้าครองเมือง คือเมืองโศกโขไทย เมืองทุ่งยั้ง นัยหนึ่งเรียกว่ากำโพชนคร แลเมืองบริบูรณ์นคร เมืองสวางคบุรีแลอื่น ๆ ในพระนครเหล่านี้เมืองสวรรคโลกแลเมืองโศกโขไทย ผลัดกันเปนเมืองหลวงเช่นเชียงแสนเชียงรายฉนั้น

ฝ่ายข้างแม่น้ำพิง ตั้งแต่ใต้เขตรแดนหริภุญไชยลงมาจนถึงเมืองกำแพงเพ็ชร ไม่ปรากฎว่าเปนราช

ธานีใหญ่ตั้งขึ้นเปนปึกแผ่นมั่นคงในคราวเดียวพร้อมกัน กับประเทศซึ่งกล่าวมาแล้ว และจะกล่าวต่อไปข้างน่า แต่ก็คงได้เปนราชธานีอันหนึ่งซึ่งบางคราวได้เปนเอกราช เพราะปรากฎว่าได้พระมหามณีรัตนปฎิมากรจากเมือง อโยชฌิยาไปไว้ณเมืองกำแพงเพ็ชรซึ่งเปนเมืองหลวง แต่ภายหลังก็คงมีเวลาซึ่งตกไปอยู่ในอำนาจพระเจ้า แผ่นดิน ซึ่งมีอำนาจอยู่ใกล้เคียงนั้นบ้างตามคราวตาม สมัยที่เมืองใดมีอำนาจ ต่อภายหลังจึงปรากฎว่าพระ ราชวงษ์เมืองเชียงราย ได้ถอยลงมาตั้งเปนเอกราช อยู่ในพระราชอาณาเขตรนั้นปรากฎชื่อว่าเมืองชเลียงช้า นาน จึงได้เลื่อนลงมาตั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาตำบล หนองโสน

ส่วนข้างตวันออกแลตอนข้างใต้ลงมา มีราชธานี ใหญ่ชื่อกรุงลโว้ซึ่งตั้งอยู่ที่ลพบุรี มีเมืองเจ้าเปนบริวาร อย่างเดียวกัน คือเมืองเสนาราชนคร ซึ่งภายหลัง เปนอโยชฌิยา ตั้งที่วัดเดิมฝั่งตวันออกกรุงเก่า แล

พันทุมบุรีคือสุพรรณบุรีเป่นต้น มีอาณาเขตรลงไปจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ในอาณาเขตรนี้ เมืองลโว้ตั้งเป่นเมืองหลวงอยู่ช้านาน ภายหลังจึงได้ย้ายลงมาตั้งทศรีอโยชฌิยา แล้วเปลี่ยนเปนศรีอโยทธยา จนภายหลังที่สุดเปนทวาราวดีศรีอยุทธยาที่หนองโสน

ตั้งแต่เขตรแดนศรีอโยทธยาลงไปข้างใต้ฝ่ายตวันออก เปนราชธานีใหญ่ตั้งอยู่ที่พระนครหลวง มีอำนาจปกแผ่ตลอดไปในแผ่นดินเขมรตลอดจนถึงฝั่งทเลแลเขตรแดนญวนอีกอาณาจักรหนึ่ง

ข้างฝ่ายตวันตกในแหลมมลายู มีราชธานีอันตั้งขึ้นภายหลังประเทศซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น มีเมืองหลวงตั้งอยู่ณเมืองนครศรีธรรมราช มีอำนาจแผ่ไปในประเทศมลายูทั้งปวงตลอดจนถึงเมืองมลากา อีกราชอาณาจักรหนึ่ง

พระเจ้าแผ่นดินในประเทศทั้งปวงเหล่านี้ มีสัมพันธมิตรไมตรีกันใช่แต่เพียงไปมาค้าขาย ได้มีการอาวาห

มงคลวิวาหมงคลแก่กันแลกัน แต่บางคราวก็มีการศึกสงครามแย่งชิงรุกเหลื่อมเขตรแดนกัน ในเมืองเก่าทั้งหลายเหล่านี้ เช่นเชียงแสน หลวงพระบาง ลโว้ หริภุญไชย สวรรคโลก นครหลวงนี้ ล้วนมีเรื่องราวที่ได้ตั้งเปนพระนครใหญ่มาแต่ก่อนพุทธกาลทั้งสิ้น

บัดนี้จะจับกล่าวถึงเรื่องที่สร้างเมืองพิศณุโลกมีกำหนดว่าเมื่อก่อนจุลศักราช๔๐๐ แลก่อนพุทธศักราช๑๕๐๐ เปนเวลาที่กำลังเมืองเชียงแสนมีอำนาจมาก ขณะนั้นมีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรบิฎก เพราะท่านทรงร่ำเรียนคัมภีร์ในพระพุทธสาสนา คือพระวินัย พระสูตร พระปรมรรถมาก ได้ทรงจัดการบำรุงพระสาสนาให้รุ่งเรืองในเมืองเชียงแสนนั้นจึงเรียกพระนามดังนี้ แต่ถึงว่าพระองค์ทรงพระราชศรัทธาเช่นนั้น ก็หาได้เว้นการที่จะแผ่พระราชานุภาพแลพระราชอาณาเขตรให้กว้างขวางไม่ ในเวลานั้น

ไมตรีในระหว่างกรุงศรีสัชนาไลย กับกรุงเชียงแสนห่างเหินกันไปด้วยการผลัดพระเจ้าแผ่นดินใหม่ พระเจ้ากรุงเชียงแสนคเนเห็นว่ากำลังเมืองศรีสัชนาไลยจะหย่อนลง จึงได้หาเหตุกรีธาทัพลงมาตีเมืองศรีสัชนาไลย พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัชนาไลยเวลานั้นทรงพระนามพระเจ้าพสุจราช ฤๅพสุทธราช ได้จัดการตกแต่งพระนครรับสัตรูเปนสามารถ พลทหารชาวเชียงแสนจะเข้าเมืองศรีสัชนาไลยไม่ได้ พลทหารทั้ง ๒ ฝ่ายล้มตายลงเปนอันมาก ในขณะนั้นพระสงฆ์ซึ่งเปนพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีนามว่าพระพุทธโฆษาจารย์ได้ถวายพระพรห้ามปรามพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ฝ่ายขอให้สงบการศึก พระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์ ก็ทรงยอมตามคำพระเถรเจ้าถวายพระพรขอนั้น จึงได้เริ่มกระทำทางพระราชไมตรีต่อกัน พระเจ้าพสุจราชมีพระราชธิดาองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระประทุมาราชเทวี พระเจ้าพสุจราชจึงนำพระราชธิดาพระองค์นั้นไปถวายพระเจ้าศรี

ธรรมไตรปิฎก ๆ รับพระราชธิดาแล้วก็เลิกทัพกลับไป พระนครเชียงแสน จึ่งตั้งพระนางประทุมาราชเทวีไว้ในที่พระอรรคมเหษี กรุงศรีสัชนาไลยกับกรุงเชียงแสนก็กลับเปนราชสัมพันธมิตรไมตรีกันสนิทแต่นั้นสืบมา พระนางประทุมาราชเทวีมีพระราชโอรสด้วยพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ๒ พระองค์ พระองค์หนึ่งทรงพระนามเจ้าไกรสรราช อีกองค์หนึ่งทรงพระนามเจ้าชาติสาคร อีกในยหนึ่งกล่าวว่าองค์หลังเปนพระเชษฐา องค์แรกเปนพระอนุชา

แลต่อลำดับนั้นมาพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ทรงพระราชดำริห์ที่จะผูกพันกรุงศรีสัชนาไลยให้มั่นคง แลเพื่อจะจัดการป้องกันฤๅแผ่ขยายอาณาเขตรลงมาข้างเขตรแดนกรุงละโว้อีก จึ่งทรงพระราชดำริห์เห็นว่าควรจะสร้างพระนครขึ้นในที่ใกล้แม่น้ำร่วมแควแม่น้ำยมแลแม่น้ำแควตวันออก คือตำบลปากพิง ซึ่งในเวลานั้นเรียกกันว่า ๒ แควเหมือนอย่างเมืองนครสวรรค์อีก

แห่ง ๑ เหตุว่าน้ำยมไหลทางน้ำซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่า คลองพิงมาร่วมแควตวันออก แล้วไหลลงไปแควกลาง ซึ่งตั้งเมืองพิจิตรเก่าเปนสำคัญอยู่ จึงทรงชี้แจงให้พระเจ้ากรุงศรีสัชนาไลยทรงทราบพระราชประสงค์ในการที่จะสร้างเมืองใหม่นี้ ว่าเปนการซึ่งจะป้องกันข้าศึกฝ่ายลโว้ขึ้นไปย่ำยีพระราชอาณาเขตรกรุงศรีสัชนาไลย แลคิดจะให้พระราชโอรสอันเปนพระราชนัดดาของพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัชนาไลยเสด็จลงมาครองเมืองนั้น เพื่อจะได้ช่วยพระอัยกาป้องกันพระราชอาณาเขตร แลอาไศรยเหตุอีกอย่างหนึ่งว่า มีนิทานเก่ากล่าวมาว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จบิณฑบาตไปถึงที่นั้น แล้วหยุดฉันที่ใต้ต้นสมอที่เขาสมอแครง ซึ่งเดิมเรียกว่าพนมสมอ ควรที่จะเปนที่ตั้งพระพุทธสาสนา จึงมีรับสั่งให้จ่านกร้องแลจ่าการบุญคุมกำลังไพร่พล แลเสบียงอาหารลงมาตรวจดูภูมิสถานแถบนั้น จะควรตั้งพระนครลงในที่แห่งใดก็ให้จัดการสร้างขึ้น เมื่อจ่านกร้องจ่าการ

บุญลงมาถึงที่ตำบลซึ่งว่าพระพุทธเจ้าไปบิณฑบาต ซึ่งมีบ้านพราหมณ์ตั้งอยู่ทั้งสองฟาก เห็นว่าเปนที่มีลำน้ำตรงแลเปนที่แผ่นดินราบ เปนไชยภูมิควรที่จะตั้งเมืองได้ จึงได้เกณฑ์ไพร่พลที่มาแลพราหมณ์ซึ่งตั้งอยู่ในที่นั้น ให้ตั้งเตาเผาอิฐที่จะสร้างกำแพงเมือง แล้วกะการที่จะสร้างเมืองตามขบวนศึก คือตั้งกำแพงสองฟากน้ำ ก่อขื่อมลงมาจดริมแม่น้ำทั้งเหนือน้ำใต้น้ำทั้ง ๒ ฟากแล้ว มีใบบอกส่งแผนที่ขึ้นไปถวายพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เมื่อทรงเห็นชอบด้วยแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์คนเมืองน่านเมืองแพร่เพิ่มเติมลงมาช่วย เมื่อตระเตรียมการทั้งปวงพร้อมแล้วจึงให้พราหมณ์ทำพิธีตามไสยสาตรสระเกล้ารำเขนง โล้อำพวาย แล้วจึงเริ่มการสร้างกำแพงเมืองในเวลาเช้าวันศุกรเดือน ๓ ขึ้นค่ำ ๑ ปีฉลูเบญจศกจุลศักราช ๓๑๕ พระพุทธสาสนกาลล่วงแล้ว ๑๔๙๖ วันนี้เปนวันซึ่งนับว่าเปนชตาเมืองพิศณุโลก กำหนดกำแพงเมืองที่สร้างนั้นโดยยาว

๕๐ เส้น โดยกว้างยืนเข้าไปแต่แม่น้ำข้างละ ๑๐ เส้น ๑๕ วา อันกำหนดกว้างยาวของเมืองซึ่งสร้างนี้ ก็ยังต้องกันอยู่กับรากกำแพงเมืองพิศณุโลก ซึ่งปรากฎอยู่จนทุกวันนี้ ต่างแต่ด้านสกัดเปนข้างหนึ่งกว้างข้างหนึ่งแคบ เหตุว่านานมาสายน้ำกัดเซาะตลิ่งพังไปข้างงอกขึ้นข้าง ฯ่านกร้องสร้างข้างตวันตก จ่าการบุญสร้างข้างตวันออก ทำการแข่งกัน ปี ๑ กับ ๗ เดือน การก่อกำแพงเมืองแล้วสำเร็จ จึงส่งข่าวขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงได้เสด็จยกพยุหโยธาลงมาพร้อมด้วยพระอรรคมเหษี แลพระราชบุตรทั้ง ๒ พระองค์ ตั้งพลับพลาอยู่ไกลเมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรการเมืองนั้นทั่วแล้ว เปนที่ต้องพระราชอัธยาไศรย จึงดำรัสให้ตั้งการพระราชพิธีกลบาทว์ แลมงคลการสร้างเมืองใหม่ แล้วทรงปฤกษาด้วยชีพ่อพราหมณ์ ว่าจะขนานนามเมืองใหม่ว่าอะไรดี ชีพ่อพราหมณ์ผู้รู้วิทยากราบทูลข้อความ

สังเกต ว่าเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงนั้นเปนยาม พิศณุ เพราะฉนั้นขอพระราชทานขนานนามพระนคร ว่าเมืองพระพิศณุโลก พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกก็ชอบพระไทย แลทรงพระราชดำริห์ต่อไปว่า เมืองนี้ก่อกำแพงวงเปนเมืองเดียว ก็แต่แยกอยู่ ๒ ฝั่งน้ำ ดูเหมือนเปนเมืองฝาแฝด แม่น้ำเปนคูคั่นเหมือนกำแพงกันอยู่กลาง อนึ่งเดิมก็ทรงพระราชดำริห์จะสร้างพระราชทานพระราชโอรส ๒ พระองค์ ควรจะให้นามเปน ๒ เมือง จึงพระราชทานนามเมืองฝั่งตวันออกตามคำชีพ่อพราหมณ์กราบบังคมทูลว่า เมืองพระพิศณุโลก แต่เมืองฝั่งตวันตกนั้น พระราชทานนามตามชอบพระหฤทัย ต่อออกไปให้เปนกลอนอักษรเพราะว่าเมืองโอฆบุรี อาไศรยเหตุว่าแม่น้ำซึ่งไหลไปกลางระหว่างกำแพงทั้ง ๒ ฟากนั้นเปนห้วงภูก เมื่อรดูแล้งน้ำขังอยู่มากกว่าเหนือน้ำใต้น้ำ เมื่อจะเรียกชื่อรวมกันเปนเมืองเดียวก็ได้ ว่าเมืองพระพิศณุโลก

โอฆบุรี แล้วพระองค์ก็เสด็จยกเข้าไปตั้งพระราชวัง อยู่ในเมืองฝั่งฟากข้างตวันตก แลประทับสำราญอยู่ใน ที่นั้นนานวันยังไม่คิดจะเสด็จกลับ เพื่อจะบำเพ็ญพระ ราชกุศลทำนุบำรุงพระพุทธสาสนา ไว้พระเกียรติยศ ให้ปรากฎพระนามไปภายน่าด้วยการสร้างพระเจดีย์สถาน ซึ่งเปนถาวรวัดถุอันผู้อื่นจะทำลายล้างเสียไม่ได้ อีก ฝ่ายหนึ่งนั้นพระองค์ทรงพระราชดำริห์ราชการซึ่งจะแผ่ พระราชอาณาเขตรลงมาทางเมืองละโว้

บัดนี้จะว่าด้วยการพระราชกุศล อันพระเจ้าศรีธรรม ไตรปิฎกได้ทรงสร้างที่ในเมืองพระพิศณุโลกนั้น คือ พระองค์ให้จับการสถาปนาพระมหาธาตุรูปปรางค์สูง ๘ วา แลให้สร้างวิหารทิศทั้ง ๔ ทิศ มีพระระเบียงล้อม รอบ ๒ ชั้น แล้วทรงพระราชดำริห์จะสร้างพระพุทธรูป สำหรับพระวิหารนั้น

ในเวลานั้นที่เมืองศรีสัชนาไลยทั้งสวรรคโลก แล โศกโขไทยเปนที่เลื่องฦๅปรากฎในการฝีมือช่างต่าง ๆ

ทั้งการที่ทำพระพุทธรูปว่ามีฝีมือดียิ่งนัก พระองค์จึงทรงพระวิตกไปว่า ถ้าจะทำแต่ด้วยฝีมือชาวเมืองเชียงแสน จะสู้พระพุทธรูปเมืองสวรรคโลกไม่ได้ ก็จะเปนที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ อีกประการหนึ่ง การที่พระองค์มีพระเดชานุภาพครอบงำประเทศหริภุญไชยแลศรีสัชนาไลยอยู่ได้ ควรจะให้ปรากฏพระเกียรติยศไว้ จึงมีพระราชสาสนไปยังกรุงศรีสัชนาไลยขอช่างมาช่วยหุ่นพระพุทธรูป สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีสัชนาไลยจึงส่งช่างพราหมณ์ที่มีฝีมือดี ๕ นาย ให้มากับราชทูต มีชื่อจดหมายไว้ในหนังสือโบราณว่า ชื่อบาอินทร ๑ บาพรหม ๑ บาพิศณุ ๑ บาราชสังข์ ๑ บาราชกุศล ๑ รวมพราหมณ์ ๕ นาย ครั้นเมื่อมาถึงเมืองพระพิศณุโลกแล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงให้ช่างสวรรคโลกสมทบกับช่างชาวเมืองเชียงแสน แลช่างชาวเมืองหริภุญไชย ซึ่งพระองค์ให้ตามเสด็จมาก่อนแล้วนั้น

ช่วยกันหุ่นพระพุทธรูป ๓ พระองค์ มีทรวดทรงสันฐาณคล้ายกัน แต่ประมาณนั้นเปน ๓ ขนาด คือพระองค์ ๑ ตั้งพระนามเริ่มไว้ว่าพระพุทธชินราช น่าตักกว้าง ๕ ศอก คืบ ๕ นิ้วมีเศษ อีกพระองค์ ๑ เริ่มพระนามไว้ว่าพระพุทธชินสิห์น่าตัก ๕ ศอกคืบ ๔ นิ้ว อีกพระองค์ ๑ เริ่มพระนามไว้ว่าพระศรีสาสดา น่าตัก ๔ ศอกคืบ ๖ นิ้ว พระองค์ทรงเลือกลักษณอาการตามชอบพระไทยให้ช่างทำ คือสัณฐานอาการนั้นอย่างพระพุทธรูปเชียงแสน ไม่เอาอย่างพระพุทธรูปในเมืองศรีสัชนาไลย เมืองสวรรคโลก แลเมืองโศกโขไทย เลือกเอาแต่สิ่งที่งามตามลักษณ ขางอย่างปน ๆ กันเปนอย่างเชียงแสนบ้าง อย่างสวรรคโลกโศกโขไทยบ้าง แต่นิ้วพระหัดถ์ซึ่งพระสวรรคโลกโศกโขไทยไม่เสมอกันอย่างมือคน รับสั่งให้ทำให้เสมอกัน ตามที่พระองค์ทรงทราบว่าเปนพุทธลักษณ แล้วให้ช่างแลคนทั้งปวงดูเปนอันมาก เห็นพร้อมกันว่าพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นี้ งามดีหาที่เสมอมิได้ จึง

ให้เข้าดินอ่อนดินแก่ ติดชนวนตรึงทอยรัดปลอกแน่นหนาพร้อมบริบูรณ์เสร็จแล้ว จึงให้รวบรวมหาทองสำฤทธิ์อย่างดีได้หลายร้อยหาบ และตระเตรียมการซึ่งจะหล่อนั้นสำเร็จแล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงดำรัสสั่ง ให้อาราธนาชุมนุมพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีโดยรอบคอบใกล้เคียงเมืองนั้น ทั้งฝ่ายคณะคามวาสีแลอรัญวาสี มีพระอุบาฬีแลพระคิริมานนท์อันอยู่วัดเขาสมอแครงเปนประธาน ให้สวดปริตพุทธมนต์มหามงคลทำสัจจกิริยาธิฐาน อาราธนาเทพยดาให้ช่วยในการนั้น แลให้ชีพ่อพราหมณ์ทำพิธีตามพราหมณสาตรช่วยในการพระราชประสงค์ ครั้นณวัน ๕ ๑๕ ๗ ๔ ค่ำปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๓๑๗ ได้ทรงเททองหล่อพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์ด้วยเนื้อทองสำฤทธิโบราณแท้ ครั้นสำเร็จแล้วเมื่อพุ่มพ์เย็นได้แกะพิมพ์ออก รูปพระชินสีห์แลพระศรีสาสดาบริบูรณ์ดี มีน้ำทองแล่นตลอดเสมอกันเปนการสำเร็จ แต่รูปพระพุทธชินราชเจ้านั้นทอง

ไม่แล่นบริบูรณ์ ช่างได้ทำหุ่นรูปใหม่แลหล่ออีกถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่สำเร็จเปนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงพระโทมนัศยิ่งนัก

จึงทรงตั้งสัจจกิริยาธิฐาน เสี่ยงเอาบุญบารมีของพระองค์เปนที่ตั้ง แล้วรับสั่งให้สมเด็จพระนางประทุมาราชเทวีทรงอธิฐานด้วย จึงให้จัดการหุ่นพระพุทธชินราชใหม่ ครั้งนั้นมีปขาวคนหนึ่งเข้ามาช่วยปั้นหุ่นทำการแขงแรง แต่ไม่พูดด้วยปากใช้แต่ใบ้ ใครถามชื่อแลตำบลบ้านก็ไม่บอกไม่มีผู้ใดรู้จัก ทำงานทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีเวลาหยุด ครั้นรูปหุ่นสำเร็จงามดีเข้าดินพิมพ์แห้งแล้ว กำหนดมหามงคลฤกษ์เททอง ณวัน ๕ ฯ ๖ ค่ำ ปีมเสงนพศก จุลศักราช ๓๑๙ พระพุทธสาสกาลล่วงแล้ว ๑๕๐๐ หย่อนอยู่ ๗ วัน ดำรัสสั่งให้อาราธนาชุมนุมพระภิกษุสงฆ์ชีพ่อพราหมณ์ ทำการมงคลพิธีเหมือนครั้งก่อน แล้วเททอง ๆ ก็แล่นเต็มบริบูรณ์ ปขาวที่มาช่วยทำนั้นก็เดินออกจากที่นั้นไปออก

ประตูเมืองข้างเหนือ ไปถึงที่ตำบลหนึ่งก็หายไป บ้านนั้นจึงได้ชื่อว่าปขาวหายอยู่จนทุกวันนี้ พระเจ้าศรีธรรมไตรบีฎกเมื่อต่อยพิมพ์พระพุทธออกเห็นบริบูรณ์งามดีจึงมีรับสั่งให้ข้าราชการไปเที่ยวสืบหาตัวปขาวผู้นั้น เพื่อจะพระราชทานรางวัล ก็ไม่ได้ตัว จึงโปรดให้ช่างแต่งตัวพระพุทธรูปให้เกลี้ยงเกลาดี แล้วชักเงาอย่างเครื่องสำฤทธิไม่ได้ปิดทอง ให้เชิญเข้าประดิษฐานไว้ในสถานทั้ง ๓ คือ พระพุทธชินราชอยู่ในวิหารใหญ่ สถานทิศตวันตกพระมหาธาตุ ผันพระภักตร์ต่อแม่น้ำ พระพุทธชินสีห์อยู่ทิศเหนือ พระศรีสาสดาอยู่ทิศใต้ พระวิหารใหญ่ทิศตวันออก เปนที่ธรรมสวนะสักการ ที่ถวายนมัสการพระมหาธาตุแลเปนที่ชุมนุมพระสงฆ์ พระพุทธรูปยืนซึ่งปรากฎอยู่ทุกวันนี้เปนของสร้างขึ้นใหม่

อนึ่งเมื่อเวลาที่หล่อพระพุทธชินสีห์ แลพระศรีสาสดาเสร็จแล้วนั้น ทองชลาบแลชนวนของพระพุทธรูป๒ องค์ที่เหลืออยู่ สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรบีฎก รับสั่งให้

รวมลงในทองซึ่งจะหล่อพระพุทธชินราช ครั้นเมื่อหล่อพระพุทธชินราชแล้ว ให้ปั้นหุ่นพระพุทธรูปน่าตักศอกเศษเอาทองที่เหลือจากพระพุทธชินราชหล่อ เรียกนามว่าพระเหลือ ส่วนชนวนแลชลาบของพระเหลือนั้นก็หล่อรูปพระสาวก ๒ องค์ สำหรับพระเหลือนั้นเอง ครั้นเมื่อการหล่อพระสำเร็จแล้ว จึงรับสั่งให้เก็บอิฐซึ่งก่อเปนเตาหลอมทองแลเตาสุมหุ่นหล่อพระทั้งปวงนั้นมาก่อเปนชุกชีสูง ๓ ศอก แลให้ขุดดินที่อื่นมาผสมกับดินพิมพ์ที่ต่อยจากพระพุทธรูปถมในชุกชีนั้น แล้วทรงปลูกต้นพระมหาโพธิ ๓ ต้น แสดงว่าเปนพระมหาโพธิสถานของพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีสาสดา ๓ พระองค์ เพราะเหตว่าที่ซึ่งปลูกต้นมหาโพธินั้นเปนที่ซึ่งได้หล่อพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้นจึงเรียกนามว่าโพธิสามเส้าสืบมา แล้วให้สร้างปฏิมาฆรสถานเปนวิหารน้อยในระหว่างต้นพระมหาโพธิทั้ง ๓ หันน่าต่อทิศอุดรแล้วเชิญพระเหลือกับพระสาวกทั้ง ๒ องค์เข้าไว้

ในที่นั้นให้เปนหลักแสดงสถานที่ซึ่งได้หล่อพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้นปรากฎอยู่จนทุกวันนี้

ในระหว่างเมื่อกำลังทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่นั้น ก็ได้ทรงสร้างพระราชวังในเมืองฝั่งตวันตกเหนือที่ตรงน่าวัดมหาธาตุหน่อยหนึ่ง ก่อกำแพงพระราชวังเปน ๒ ชั้น แลมีพระราชมณเฑียรใหญ่น้อยตามสมควรแก่พระราชอัธยาไศรย ครั้นเมื่อการพระอารามการพระราชวังแลพระนครแล้วสำเร็จ ก็ให้มีการมโหรสพสมโภช ๗ วัน แล้วเสด็จประทับสำราญอยู่ในเมืองพระพิศณุโลกนั้นถึง ๗ ปี จนเมืองพระพิศณุโลกมีอาณาประชาชนบริบูรณ์มั่งคั่งสมบูรณ์เปนพระนครอันหนึ่ง

ในระหว่างเมื่อพระองค์เสด็จประทับอยู่ ได้ทรงพระราชดำริห์การแผ่พระราชอาณาเขตรลงมาโดยลำดับจนถึงเมืองลโว้ ก็ตกอยู่ในอำนาจของพระองค์ เพราะฉนั้นการซึ่งทรงพระราชดำริห์ไว้เดิมว่า จะให้พระราชโอรสอยู่ครองเมืองพิศณุโลกนั้น ก็เปลี่ยนแปลงไป

เปนพระราชทานอภิเศกให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าไกรสรราชเสด็จไปเสวยราชสมบัติในกรุงลโว้ ให้ไปขอรับนางสุนทรเทวี อันเปนพระราชธิดาพระเจ้ากรุงศรีสัชนาไลยสวรรคโลก ซึ่งผลัดแผ่นดินใหม่เปนพระมาตุลราชของสมเด็จพระเจ้าไกรสรราชนั้นมาตั้งไว้ในที่พระอรรคมเหษี แล้วทรงสร้างเมืองใหม่อีกเมืองหนึ่งห่างจากเมืองลโว้ ๕๐๐ เส้น ประกอบด้วยพระราชวังแลกำแพงเมืองพร้อมบริบูรณ์ พระราชทานนามเมืองว่าเสนาราชนคร ให้ไปรับเจ้าดวงเกรียงกฤษณราชมาอภิเศกกับด้วยพระราชธิดาของพระองค์ให้ครองเมืองใหม่นั้น ครั้นเมื่อราชการฝ่ายข้างใต้ตั้งมั่นลงแล้ว พระองค์จึงทรงพระราชดำริห์ ที่จะยกกลับคืนไปยังพระนครเชียงแสน จึงทรงตั้งให้จ่านกร้องจ่าการบุญเปนเสนาบดีมียศเสมอกันอยู่รักษาเมืองพิศณุโลก แล้วพระองค์ก็เสด็จคืนไปยังเมืองเชียงแสนพร้อมด้วยเจ้าชาติสาครราชโอรส ครั้นเมื่อเสด็จถึง

เมืองเชียงแสนแล้ว จึงได้ทรงแต่งให้เจ้าชาติสาคร ไปครองเมืองเชียงรายอันเปนเมืองใกล้พระนครเชียงแสน พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกบรมบพิตร ดำรงพระชนมายุอยู่ได้ ๑๕๐ ปี จึงเสด็จสวรรคต อำมาตย์ก็ส่งข่าวสารไปทูลเจ้าชาติสาครณเมืองเชียงราย เจ้าชาติสาครเสด็จไปเมืองเชียงแสน จัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้วก็เสวยราชสมบัติในเมืองเชียงแสนสืบสันตติวงษ์มา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ มีพระราชดำรัสสรรเสริญพระพุทธรูป ๓ พระองค์นี้ไว้ว่า

"ก็แลพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีสาสดา ๓ พระองค์นี้ เปนพระพุทธปฏิมากรดีล้ำเลิศ ประกอบไปด้วยพุทธลักษณอันประเสริฐมีศรีอันเทพยดาหากอภิบาลรักษา ย่อมเปนที่สักการบูชานับถือมาแต่โบราณ แม้พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุทธยาเก่า ที่ได้มีพระเดชา

นุภาพมโหฬารปรากฏมาในแผ่นดิน ก็ทรงนับถือทำสักการบูชามาหลายพระองค์"

"เมื่อจุลศักราช ๗๔๖ ปีวอกฉศก สมเด็จพระราเมศวรเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เสด็จกลับลงมาถึงเมืองพิศณุโลกนมัสการพระพุทธชินราชพระพุทธชินสีห์เปลื้องเครื่องต้นทำสักการบูชาแลมีมโหรศพสมโภช ๗ วัน แล้วเสด็จกลับคืนยังพระนคร"

แลในระหว่างตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรสืบมานั้น พระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามทางนั้นมีอยู่บ้าง แต่ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ เหตุซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในตอนนี้ไม่ได้เสด็จนั้น เพราะหัวเมืองเหนือทั้งปวงเปนประเทศราช มีเจ้าครองเมืองสืบตระกูลกันมาบ้าง เปนเจ้านายในพระราชวงษ์ที่สนิทบ้าง แต่ถึงว่าเจ้าผู้ครองเมืองเหล่านั้นจะไม่ได้เปนเจ้านายในพระราชวงษ์ที่ใกล้ชิดก็คงนับเนื่องในพระราชวงษ์

โดยมาก มีปรากฏในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ นับเมืองประเทศราชข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งมีเจ้าครองเมือง คือเมืองพระพิศณุโลก ๑ เมืองโศกโขไทย ๑ เมืองพิไชย ๑ เมืองสวรรคโลก ๑ เมืองกำแพงเพ็ช ๑ เมืองพิจิตร ๑ เมืองนครสวรรค์ ๑ ทั้งนี้เห็นจะเปนพระราชวงษ์ห่าง ๆ แลราชตระกูลเก่า แต่เมืองลพบุรีซึ่งสมเด็จพระราเมศวรครอง แลเมืองสุพรรณบุรีซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชครองเปนเมืองในพระราชวงษ์แท้ดังนี้ หาได้นับเข้าในจำนวนเมืองประเทศราชเหล่านี้ไม่

แลในเมืองเหล่านี้ก็ดูเหมือนจะมีเหตุที่รบพุ่งรกเหลื่อมเขตรแดนกันอยู่เนือง ๆ บางทีก็ตั้งแขงเมืองขึ้นต้องยกขึ้นไปปราบปราม เช่นแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จขึ้นไปตีเมืองพระพิศณุโลก เมื่อได้เมืองแล้วก็คงจะได้เสด็จเข้าไปนมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชินสิห์ แต่หาได้กล่าวไว้ในพงษาวดารไม่

อนึ่งเมื่อจุลศักราช ๗๘๖ สมเด็จพระราเมศวรซึ่งเปนสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เสด็จขึ้นไปเมืองพิศณุโลก ซึ่งกล่าวว่าได้เห็นน้ำพระเนตรพระพุทธชินราชตกเปนโลหิตนั้นก็ปรากฎชัด ว่าได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธชินราช แต่ไม่ได้กล่าวถึงสมโภชบูชาอย่างไร ก็เพราะไปมัวกล่าวถึงน้ำพระเนตรเปนการตกใจเสียแล้วเท่านั้น

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๘๖๘ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระอาทิตยวงศ์ ซึ่งภายหลังเปนสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร เสด็จขึ้นไปครองเมืองพระพิศณุโลกก็นับว่าคงจะทรงปฏิบัติบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ เพราะเสด็จประทับอยู่ในเมืองนั้น

ต่อนั้นมาสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เสด็จขึ้นไปครองเมืองพระพิศณุโลก พระองค์ได้ทรงปฏิบัติบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ แลได้ทรงสร้าง

อารามซึ่งใกล้เคียงเปนหลายตำบล ปรากฎว่าพระองค์ทรงนับถือเลื่อมใสในพระพุทธชินราช พระพุทธชินสิห์มาก มีพระราชดำริห์อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้ว่า

"อันสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แลสมเด็จพระนเรศวรบรมนารถ แลสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถสามพระองค์นี้ เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ามหาจักรพรรดิราชาธิราชได้เสด็จประทับอยู่ณเมืองพระพิศณุโลก ทั้งสามพระองค์ได้มอบพระองค์อุปะฐากประฏิบัติพระพุทธชินราช พระพุทธชินสิห์ พระศรีสาสดาได้ทรงทำสักการะบูชาเนือง ๆ มาเปนอันมาก หากอำนาจพระราชกุศลที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญ ด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธมหาปฏิมากรอันประเสริฐทั้ง ๓ พระองค์นี้ ภายหลังมาพระองค์ก็ได้เสวยราชสมบัติเปนพระเจ้าแผ่นดินสยามใหญ่มีไชยชำนะสัตรูหมู่ข้าศึก

มิตรทั่วทุกทิศทุกทางโดยลำดับราชการสืบ ๆ กันมาถึงสามแผ่นดิน ด้วยพระบารมีพระเจ้าแผ่นดินสามพระองค์นั้น เล่าฦๅชาปรากฎมาก พระเจ้าแผ่นดินสยามแทบทุกแผ่นดิน ในภายหลังมาก็พลอยนับถือพระพุทธปฏิมากร คือพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์สืบมาแลคนเปนอันมากก็ลงใจเห็นว่า พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ ๒ พระองค์นี้งามนัก ไม่มีพระพุทธรูปใหญ่น้อยที่ไหน ๆ ใหม่เก่างามดีไปกว่าได้ เห็นจะเปนของที่เทพยดาเข้าสิงช่างฤๅนฤมิตรเปนมนุษย์มาช่วยสร้างช่วยทำเปนแน่"

มีคำซึ่งจะพึงกล่าวได้อีกว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามโดยมากซึ่งทรงนับถือในพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๓ พระองค์นี้ มีพระเจ้าแผ่นดินสามพระองค์ อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ดังกล่าวมาแล้วเปนสำคัญนั้น ได้ทรงนับถือด้วยมีเหตุอย่างอื่นอันควรจะเปนที่ตั้งด้วย เหตุว่าสมเด็จพระเจ้าศรี

ธรรมไตรปิฎกผู้สร้างพระพุทธปฏิมากรนี้ ก็นับว่าเปน ต้นเชื้อสายแห่งพระบรมราชวงษ์เชียงราย อันเปนบรม ราชวงษ์สืบเชื้อสายมายืดยาว ถึงจะมิได้ตรงมาโดย ลำดับ ก็นับเนื่องกันได้ดังเช่นสมเด็จพระนเรศวรมหา ราช สมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถ ๒ พระองค์ นี้พระราชมารดาก็คือ สมเด็จพระวิสุทธิกษัตริย์ อัน เปนพระราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ราชาธิราช บรมราชวงษ์เชียงราย ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชา ซึ่งเปนพระราชบิดาก็เปนเชื้อสายสมเด็จพระร่วงเจ้า อัน เปนพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัชนาไลยสืบมาโดยทางเมือง สวรรคโลก แลศุโขไทย พระเจ้าแผ่นดินซึ่งสืบสันตติวงษ์ ต่อมาเว้นไว้แต่ที่คั่นที่แทรกแล้ว ก็นับว่ามีประพันธ์ อันอาจจะนับเนื่องได้ โดยนัยใดนัยหนึ่งโดยมาก ดังนี้

การสักการบูชาอย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งสมเด็จพระ มหาธรรมราชาธิราชได้ทรงทำนั้น เปนการประจำ

มิได้กล่าวไว้ในพระราชพงษาวดาร ส่วนการที่จะกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดินอันได้ทรงทำสักการบูชาพระพุทธปฏิมากรสามพระองค์นั้น ต่อมาก็จะพึงเก็บความได้ตามที่อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ ซึ่งได้ลงในวชิรญาณวิเศษเล่ม ๓ แต่ผู้แต่งหนังสือนี้มีความรังเกียจในโวหารถ้อยคำตามที่ได้ลงพิมพ์ไว้นั้นว่ามีผู้อื่นแต่งแซกแซมลงมาก หาใช่พระกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งหมดไม่ เพราะเมื่อเวลาทรงแต่งนั้นผู้เรียงหนังสือฉบับนี้ได้เฝ้าอยู่ที่นั้นเสมอ ถึงว่าการนานมาแล้วจะจำไม่ได้บ้างก็จำโวหารได้ เพราะฉนั้นจึงขอกล่าวคัดค้านให้ท่านทั้งปวงพึงทราบว่าบรรดาข้อความนอกจากที่ได้คัดมาว่าเปนกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือฉบับนี้แล้ว อย่าได้เชื่อถือว่าหนังสือเรื่องนี้ที่ได้ลงพิมพ์ไว้ในวชิรญาณวิเศษเล่ม ๓ เปนพระกระแสของ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบริสุทธิทั้งสิ้น ขอให้ถือว่าเปนหนังสือซึ่งมีผู้แซกแซมจะเชื่อถือเอาทั้งหมดไม่ได้

บัดนี้จะได้กล่าวถึงเหตุการอันพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงกระทำการสักการบูชาแด่พระมหาปฎิมากรนี้ ตามเค้าพระราชพงษาวดาร แลตามที่ได้ทราบมา การที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำการสมโภชบูชานั้นย่อมประกอบเปนไปในเวลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินการพระราชสงครามมีไชยชะนะแก่สัตรหมู่ปัจจามิตร แล้วเสด็จทรงนมัสการนั้นอย่างหนึ่ง เมื่อบ้านเมืองอยู่เย็นเปนศุขปราศจากข้าศึกสัตรูมาช้านานนั้นประการหนึ่ง ในสองประการนี้

เมื่อจุลศักราช ๙๒๖ สมเด็จพระนเรศวรบรมนารถเจ้า เสด็จขึ้นไปช่วยราชการสงครามเมืองหงษาวดีมีไชยชนะ เสด็จกลับมายังเมืองพระพิศณุโลกเปลื้องเครื่องทรงออกบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์

แลมีการสมโภช ๓ วัน ครั้นภายหลังเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นไปอยู่ณเมืองหงษาวดีครั้งหลัง ในปีเดียวกันนั้นก็เปลื้องเครื่องสุวรรณอลังการขัตยาภรณ์ออกทำสักการบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์อีกครั้งหนึ่ง

เมื่อจุลศักราช ๙๔๓ ปีเถาะตรีศก การสงครามรามัญแลเขมรสงบลง สมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราชเมืองพระพิศณุโลก ดำรัสสั่งให้เอาทองนพคุณเครื่องราชูปโภค มาแผ่เปนทองประทาสีปิดพระพุทธปฏิมากรพระชินราชด้วยพระหัตถ์เสร็จบริบูรณ์ แล้วให้มีการฉลองเล่นมโหรศพบูชา ๗ วัน ๗ คืนเปนมโหฬารยิ่งนัก ในที่นี้ควรจะสังเกตได้ว่าพระพุทธชินราชตั้งแต่สร้างมายังมิได้เคยปิดทองเปนแต่ขัดเกลี้ยงอย่างพระทองสำฤทธิ สมเด็จพระเอกาทศรฐได้ทรงปิดทองพระพุทธชินราชเปนครั้งแรก

ต่อนั้นมาเกิดพระพุทธบาทขึ้น พระเจ้าแผ่นดินสถาปนาแลเสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาทเปนอย่างไกล หาได้เสด็จพระราชดำเนินนอกพระนครแห่งใดไกลกว่านั้นไม่ ต่อมาการภายในบ้านเมืองก็ไม่เปนปรกติจนจุลศักราช ๑๐๒๒ ปีชวดโทศก บ้านเมืองเรียบร้อยเปนปรกติ สมเด็จพระนารายน์มหาราชเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการเปนครั้งแรก ให้มีการมโหรศพสมโภช ๓ วัน ครั้นเมื่อปีขานจัตวาศกจุลศักราช๑๐๒๔ เสด็จพระราชดำเนินอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้ถึงเมืองศุโขไทยเปนการหนุนกองทัพขึ้นไปจัดการปลายเขตรแดน

จุลศักราช ๑๑๐๒ ปีวอกโทศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐเสด็จขึ้นไปนมัสการอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนั้นเสด็จถึงเมืองสวางคบุรีได้ทรงทำบานประตูประดับมุกคู่หนึ่งสำหรับวิหารพระพุทธชินราช

ลศักราช ๑๑๓๒ ปีขาลโทศก พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปปราบปรามเมืองฝาง แวะนมัสการพระ

พุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ เปลื้องทรงสพักออกทรงพระพุทธชินราช

ส่วนในพระบรมราชวงษนี้ สมเด็จพระปฐมบรมมหาไปยกาธิบดีเมื่อกรุงเก่าเสียแก่ข้าศึก ได้ขึ้นไปอาไศรยอยู่เมืองพระพิศณุโลก แล้วได้เปนอรรคมหาเสนาธิบดีของเจ้าพระพิศณุโลก ซึ่งตั้งตัวเปนเจ้าในเวลานั้น ครั้นเมื่อเจ้าพระพิศณุโลกสิ้นชีพล่วงไปแล้ว พระองค์เสด็จอยู่อีกไม่ช้าก็สิ้นพระชนม์ในเมืองพระพิศณุโลกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อครั้งกรุงธนบุรีได้เปนจอมพยุหโยธาทัพ ไปปราบปรามประเทศใด ๆ ในทิศนั้น ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงนมัสการพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๓ พระองค์นี้ทุกครั้ง แลได้ตั้งรับพม่าข้าศึกอยู่ในเมืองพระพิศณุโลกนั้นเองก็เปนหลายเดือน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยก็ได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระบรมชนกนารถแลกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิหนาท ก็ได้เปนที่

เจ้าพระยาสุรสีหพิศณวาธิราชผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิศณุโลก คำซึ่งกล่าวนี้เพื่อจะยกพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"พระบรมราชวงษ์ ผู้ตั้งขึ้นแลดำรงกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้ ได้เคยส้องเสพนมัสการนับถือพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีสาสดา ๓ พระองค์มาแต่ก่อน พระพุทธรูป ๓ พระองค์นี้ก็เปนมหัศจรรย์ คิดแต่แรกสร้างมาถึงปีที่ตั้งพระบรมราชวงษ์กรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาปีคนี้ นานได้ถึง ๘๒๕ ปี ระหว่างพระพุทธสาสนกาล ๑๕๐๐ จน ๒๓๒๑ ฤๅแต่จุลศักราช ๓๑๙ จน ๑๑๔๔ เมืองพระพิศณุโลกก็เปลี่ยนเจ้าผลัดนายร้าย ๆ ดี ๆ ลางทีเปนเมืองหลวงลางทีเปนเมืองขึ้นหลายครั้งหลายหน ข้าศึกมาแต่อื่นเข้าผจญเอาไต้เอาไฟจุดเผาถิ่นที่ต่าง ๆ ในเมืองนั้นเสียเกือบหมด แต่พระพุทธรูป ๓ องค์นี้มิได้เปนอันตราย ควรเห็นเปนอัศจรรย์ คนเปนอันมากสำคัญว่ามีเทวดารักษา แล

บางจำพวกสำคัญเห็นเปนแน่ว่า พระพุทธชินราช พระพุทธชินสิห์สองพระองค์นั้น งามแหลมแก่ตามากกว่าพระพุทธรูปใหญ่น้อยบรรดามีในแผ่นดินสยามทั้งปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ ++++++ จึงคาดเห็นว่าเมื่อทำซรอยช่างที่เปนผีสางเทวดาที่นับถือพระพุทธสาสนา แลมีอายุยืนมาได้เคยเห็นพระพุทธเจ้าจะเข้าสิงในตัวฤๅดลใจช่างผู้ทำให้ทำไปตามน้ำใจของมนุษย์ดังหนึ่งปขาวที่ว่าก่อนนั้น ++++++ เพราะฉนั้นจึงมีผู้ที่มีสติปัญญาซึ่งได้เห็นได้พิจารณาศิริวิลาศพระพุทธชินราชพระพุทธชินสิห์ยินดีนิยมนับถือด้วยกันเปนอันมากไม่วางวาย แลคนที่เปนปขาวมานั้นก็เห็นปรากฎชัดว่ามิใช่มนุษย์เพราะฉนั้นจึงเห็นว่าพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นี้เทวดาทำชนทั้งปวงจึงได้นับถือบูชาเปนอันมากมาจนทุกวันนี้แล"

เมืองพิศณุโลกตั้งแต่ถูกพม่าเผาเมื่อครั้งทัพอแซวุ่นกี้ก็รกร้าง คนซึ่งไปอยู่ใหม่ก็ไม่ได้ปฏิสังขรณ์อันใดขึ้น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งไม่ได้ถูกเพลิงก็ชำรุด

ทรุดโทรมไปเองโดยอายุ มีผู้ปฏิสังขรณ์อยู่แต่เฉพาะวิหารพระพุทธชินราชแห่งเดียว เพราะฉนั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลูเอกศก กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ จึงได้รับสั่งให้ไปเชิญพระพุทธชินสีห์ลงแพล่องมายังกรุงเทพ ฯ ทอดแพหน้าตำหนักน้ำวังน่า มีการสมโภช ๓ วัน แล้วจึงได้เชิญขึ้นประดิษฐานไว้ที่มุขด้านตวันตกพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ ซึ่งท่านทรงสร้างขึ้นใหม่นั้น การยังไม่แล้วสำเร็จก็พอสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวชไปประทับครองวัดบวรนิเวศ เมื่อวันพฤหัสเดือนยี่ขึ้นห้าค่ำปีวอกอัฐศกจุลศักราช ๑๑๙๘ รุ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทูลขอให้ย้ายมาไว้มุขด้านตวันออก แลได้ทรงทำไหล่พระรัศมีผังพระเนตรแลผังเพ็ชรพระอุณาโลมแล้ว ปิดทองใหม่ทั้งพระองค์ ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงทรงทำกาบทองคำ

ลงยาหุ้มพระรัศมีเปนน้ำหนักทองซั่งสิบตำลึง แลหล่อฐานใหม่ เมื่อการฐานได้ประกอบแล้วสำเร็จ ทรงปิดทองพระพุทธชินสีห์ใหม่ทั้งพระองค์แลฐาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพนับถือในพระพุทธชินสีห์เปนอย่างยิ่ง ได้บำเพ็ญพระราชกุศลแลมีการมโหรศพสมโภชเปนหลายครั้ง

ส่วนพระศรีสาสดานั้นเดิมเจ้าอธิการวัดบางอ้อยช้างเชิญลงมาไว้ที่วัดบางอ้อยช้าง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติเห็นว่าเปนพระสำคัญงามจึงได้เชิญไปไว้วัดประดู่ซึ่งเปนวัดของท่าน ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชดำริห์ว่าพระศรีสาสดาเปนพระสำคัญไม่ควรจะอยู่ในวัดราษฎรจึงได้เชิญมาไว้ ที่วัดสุทัศน์เทพวรารามก่อน ภายหลังจึงให้ย้ายไปไว้ที่พระวิหารวัดบวรนิเวศเมื่อปีกุนเบญจศกจุลศักราช ๑๒๒๕ ในเวลาลากพระสาสดานั้น พระศอชำรุดมาแต่เดิมก็หักลง ต่อเมื่อ

ไปตั้งวัดบวรนิเวศแล้วจึงได้เทผูก แต่ยังหาได้ทันปิดทองใหม่ไม่ พอเสด็จสวรรคต จึงได้ปิดทองแลทำการพระวิหารนั้นแล้วสำเร็จในประจุบันนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวช ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราช แลประพาศหัวเมืองเหนือทั้งปวง เมื่อปีมะเสงเบญจศก จุลศักราช ๑๑๙๕ เสด็จถึงเมืองสวรรคโลก เมืองโศกโขไทย เมืองฝาง แลเมืองกำแพงเพ็ชร ทรงทราบถิ่นฐานทั่วไป ครั้นเมื่อปีขานอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ ในวันลอยพระประทีปเดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นทางลำน้ำกลางเมืองพิจิตรเก่าอันบัดนี้ตื้นแห้งดอนเปนผึ่งแล้ว ขึ้นไปถึงเมืองพระพิศณุโลก ทรงนมัสการพระพุทธชินราช เปลื้องกำไลหยกจากพระกรสวมนิ้วพระหัตถ์พระพุทธชินราช แลบูชาด้วยบายศรีต้นด้วยรักปิดทองสำรับ ๑ ปิดเงินสำรับ ๑ แลต้นไม้เงินทองเครื่อง

สักการบูชาตามสมควร โปรดเกล้า ฯ ให้มหาดเล็กเล่นหนังซึ่งมีอยู่ณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนั้นเปนการสมโภชด้วย ประทับอยู่สองราตรีเสด็จพระราชดำเนินกลับทางคลองเรียงถึงกรุงเทพ ฯ ณวันเดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ มีกำหนด ๑๕ วันเท่านั้น

ด้วยเรื่องราวอันกล่าวมาแล้วทั้งปวงนี้ แลด้วยได้ตามเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นพระพุทธลักษณแห่งพระพุทธชินราชว่างามหาพระพุทธรูปองค์ใดเปรียบมิได้ ครั้นเมื่อสร้างวัดเบญจมบพิตรขึ้น ได้พยายามหาพระพุทธรูปซึ่งจะเปนพระประธาน ทั้งในกรุงแลหัวเมือง ตลอดจนกระทั่งถึงเมืองเชียงใหม่ เชียงแสน เชียงรายเมืองนครลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองน่าน พระที่ควรจะเชิญลงมาได้ก็ได้เชิญลงมาโดยมาก ที่เชิญลงมาไม่ได้ก็ได้ให้ถ่ายรูปมาดูมีพระเจ้า ๕ ตื้อ พระเจ้า ๙ ตื้อ พระเจ้าล้านทองเปนต้น ก็ไม่เปนที่พอใจ จึง

คิดเห็นว่าจะหาพระพุทธรูปองค์ใดให้งามเสมอพระพุทธชินราชนั้นไม่มีแล้ว ครั้นจะเชิญพระพุทธชินราชลงมาก็เห็นว่าเปนหลักเปนศีริของเมืองพิศณุโลก ประดิษฐานอยู่ในเมืองนั้นตั้งแต่สร้างเมือง มาถึง ๙๐๐ ปีเศษแล้ว แลพระพุทธชินสีห์ซึ่งเชิญมาแต่ก่อนก็ไม่เปนที่ชอบใจของชาวเมืองพิศณุโลกเปนอันมาก ยังมีคำเล่ากันอยู่จนทุกวันนี้ว่า เมื่อเชิญออกจากพระวิหารนั้นราษฎรพากันมีความเศร้าโศกร้องไห้เปนอันมากเงียบเหงาสงัดไปทั้งเมืองเหมือนคนพลงเรือน แลแต่นั้นมาฝนก็แล้งไปถึง ๓ ปี ชาวเมืองพิศณุโลกได้ความยากยับไปเปนอันมาก ตั้งแต่พระพุทธชินสีห์ลงมาถึง กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ก็ทรงพระประชวรพระโรคมานน้ำได้ปีเศษก็เสด็จสวรรคต ราษฎรพากันกล่าวว่า เพราะเหตุที่ท่านไปเชิญพระพุทธชินสีห์อันเปนศีริของเมืองพิศณุโลกลงมานั้น เห็นว่าการที่ถือต่าง ๆ เช่นนี้จะไม่ควรถือก็ตาม แต่ไม่ควรจะทำ

การกุศล ให้เปนที่เดือดร้อนรำคาญ ไม่เปนที่พอใจของคนเปนอันมาก จึงได้ปรารภที่จะคิดหล่อขึ้นใหม่ให้เหมือนพระพุทธชินราช เพราะมีตัวอย่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการถ่ายพระพุทธชินสีห์หล่อเปนพระชินสีห์น้อยตั้งไว้ในวัดพระศรีรัตนสาสดารามองค์ ๑ มีลักษณละม้ายคล้ายคลึงมากจำได้ถนัด ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ถ่ายพระพุทธชินราช แลกลับลงมาถ่ายพระศรีสาสดาหล่อเปนพระน้อยขึ้นไว้อีกทั้ง ๒ องค์ แต่พระน้อย ๒ องค์นี้ห่างเหินจากองค์เดิมมาก

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดพระพุทธสิหิงค์ ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวร ฯ มาก เมื่อทรงสร้างวัดราชประดิษฐมีพระราชประสงค์จะใคร่เชิญพระพุทธสิหิงค์ไปตั้งเปนพระประธาน แต่เพราะเหตุที่พระนั้นตั้งอยู่บนพระที่นั่ง

ในพระราชวังเปนที่สูงใหญ่แล้ว ไม่ควรจะเชิญไปไว้ที่วัด ให้เปนการต่ำศักดิไป จึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ถ่ายอย่างเท่าพระองค์หล่อขึ้นใหม่ พระพุทธรูปทั้งหลายเหล่านี้ คือพระพุทธสิหิงค์แลพระพุทธชินราชน้อย พระพุทธชินสีห์น้อย พระสาสดาน้อย ก็ได้ประดิษฐานอยู่ในวัดราชประดิษฐ์บัดนี้

อนึ่งมาคิดเห็นว่าพระพุทธชินราชอันมีพระศิริวิลาศพุทธลักษณอันงาม ประดิษฐานอยู่ถึงเมืองพระพิศณุโลกเปนระยะทางอันไกล ผู้ใดมีความปราถนาที่จะใคร่นมัสการจะตั้งความอุสาหพยายามขึ้นไปให้ถึงได้เปนอันยาก จะต้องลงทุนรอนมากจึ่งจะไปได้ ถ้าได้สร้างขึ้นใหม่เฉพาะสำหรับประดิษฐานไว้ในกรุงเทพ ฯ ก็จะได้เปนที่ชนทั้งปวงอันมีความปราถนาที่จะนมัสการได้ไปมาง่าย จะเปนประโยชน์แก่ชนที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธสาสนาเปนอันมาก แต่การที่จะถ่ายพระพุทธชินราชนั้น เปนอันต้องคำผู้มีบันดาศักดิใหญ่ แล

คนทั้งปวงเปนอันมากกล่าวอยู่ว่า ไม่มีผู้ใดซึ่งจะถ่ายให้เหมือนได้ เพราะเชื่อว่าพระพุทธชินราชองค์เดิมนั้นเปนฝีมือเทวดาสร้าง ด้วยอาไศรยสัจจาธิฐานของสมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรบิฎกเปนที่ตั้ง แต่ครั้นเมื่อได้ปฤกษาหารือด้วยช่างหลวงประสิทธิปฏิมาซึ่งเปนบุตรหม่อมเจ้าสุบรรณ ในพระเจ้าอัยกาเธอ กรมหมื่นณรงค์หริรักษ์ ซึ่งเปนเทือกเถาเหล่ากอช่างปั้นช่างหล่อพระพุทธรูปมา ๓ ชั่วคนแล้วนั้น หลวงประสิทธิปฏิมารับอาษาว่าจะถ่ายให้เหมือนจงได้ จึงได้คิดการซึ่งจะสร้างพระพุทธชินราชใหม่ ได้มอบการทั้งปวงให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เปนผู้จัดการทั้งปวงอยู่ที่กรุงเทพ ฯ เพื่อจะไม่ให้มีที่ขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ฝ่ายการที่เมืองพิศณุโลกนั้นได้มอบให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ซึ่งเลื่อนขึ้นเปนพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ เปนผู้ดูแลจัดการทั่วไป ให้หลวงประสิทธิปฏิมาเปนผู้ถ่ายอย่างแลหุ่นปั้น มีช่างหล่อขึ้นไป

ช่วยคือ หลวงอินทรพิจิตรเจ้ากรมช่างหล่อซ้าย ๑ ขุนพินิจสรเพลิงปลัดกรมช่างหล่อขวา ๑ ขุนฤทธิสรเพลิงช่างพลพัน ๑ ขุนหมื่นช่างหล่อ ๖ คน ขึ้นไปทำการที่เมืองพิศณุโลก ได้ลงมือหุ่นแลถ่ายอย่างพระพุทธชินราชแต่วันที่ ๑๓ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ ตรงกับวันพฤหัศบดีแรม ๗ ค่ำเดือนอ้าย ปีชวดโทศกจุลศักราช ๑๒๖๒ ส่วนทองที่จะหล่อนั้นได้ให้พระยาชลยุทธโยธินทร์เอาปืนทอง ซึ่งไม่ได้ใช้แล้วไปย่อยที่โรงหล่อเตรียมไว้ แลต่อเรือซึ่งจะใช้แทนแพรับพระพุทธรูป ทอดรางซึ่งจะเชิญขึ้นประดิษฐานในพระอุโบสถ ภายหลังเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงษ์ ขึ้นไปตรวจการกลับลงมาแจ้งความต้องกันกับรายงานที่ได้บอกโดยทางโทรเลขเนือง ๆ ว่ารูปพระที่ปั้นขึ้นใหม่นั้นละม้ายเหมือนพระพุทธชินราชแน่แล้ว

อนึ่งได้ส่งช่างรักขึ้นไปให้ทำการรักพระพุทธชินราช

เมื่อถ่ายพิมพ์แล้วให้เกลี้ยงเกลาดียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เพื่อจะได้ ปีดทองใหม่ทั่วทั้งพระองค์

ครั้นเมื่อการทั้งปวงพร้อมเสร็จได้ออกจากกรุงเทพฯ พักแรมไปตามระยะถึงเมืองพิศณุโลกวันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ เวลาบ่ายได้ ขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราช แลตรวจการทั้งปวงซึ่งได้ตระเตรียมไว้นั้น โรงที่ตั้งพิมพ์พระปลูกขึ้นในทิศทักษิณ ซึ่งเปนเบื้องหลังโพธิสามเส้าอันเปนที่หล่อพระแต่เดิม แลตั้งโรงยาวอีกโรงหนึ่งต่อลงไปข้างใต้ริมกำแพงวัด สำหรับวางเตาแลสูบซึ่งใช้สูบยืนถึง ๖๐ เตา การพระราชพิธีได้ ตั้งในวิหารพระพุทธชินราช ตั้งพระแท่นสวดล่ามตะพานไปยังเรือนแก้วพระพุทธชินราช พระไชยวัฒน์เงินหลังช้างแลพระไชยเนาวโลหะตั้งม้าหมู่น่าที่บูชาเดิมสำหรับพระวิหาร เวลาบ่ายสวดมนต์พระสงฆ์ ๑๐ รูปตั้งน้ำวงด้ายพระสงฆ์ซึ่งจะสวดพระราชพิธีนี้เปนเวลาขัดข้อง ด้วยเกี่ยวอยู่ในพรรษา จึงได้นิมนต์พระราชมุนี (เข้ม)

วัดมหาธาตุ กับบาเรียน ๓ รูป พิธิธรรม ๑ รูป ขึ้นไป จำพรรษาอยู่ณเมืองพิศณุโลก นอกนั้นเปนพระหัวเมือง มีพระปรากรมมุนีเจ้าคณะเมืองเปนประธาน

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เวลาเช้าย่ำรุ่ง ๕๒ นาที เปนฤกษ์ปิดทองพระพุทธชินราช ได้ปิดทองด้วยมือทั่วทั้งพระภักตร์ แล้วจุดชนวนเทียนไชย อธิฐานให้พระราชมุนีจุดเทียนไชย แลเลี้ยงพระสงฆ์ ๓๐ รูปแล้ว เริ่มสวดภาณวารปลายเปนพุทธาภิเศกตั้งแต่เวลาเช้านี้ไป แลเริ่มการสมโภชพระพุทธชินราช ด้วยการมโหรศพมีลครเปนต้น เวลาบ่าย ๒ โมงการปิดทองพระพุทธชินราชแล้วสำเร็จ เห็นพระศิริรูปโอภาษผ่องใสเปนที่ชื่นชมยินดียิ่งนัก ได้ถวายแพรคาดสีนวลซึ่งเปนพระภูษาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันพระเจ้าไอยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดาประทานถวายเปนพุทธบูชา แต่ครั้นจะทรง

ที่พระองค์ก็ไม่เปนที่พอใจในการซึ่งพระพุทธรูปอันงามมีผ้าไปหุ้มห่อเสีย จึงได้คล้องไว้ที่นิ้วพระหัตถ์ ที่พระองค์นั้น ได้ถวายสังวาลเพ็ชร์ทรงสายหนึ่ง ส่วนตาดซึ่งสำหรับจะทรงนั้นได้ประดับไว้ที่ฐานแล้ว ได้ถวายเครื่องบรรณาการต้นไม้ทองต้นไม้เงินเทียนทองเทียนเงินตะเกียงน้ำมันหอมตามแบบเครื่องบรรณาการเจดิยสถานที่สำคัญทั้งปวง แต่ขายศรีขึ้นด้วยรัก ๒ สำรับตามแบบอย่างในรัชกาลที่ ๔ แต่เติมเหมแลแว่นสำหรับเวียนเทียนซึ่งทำด้วยรัก ขีดทองขีดเงินเปนสำรับกันขึ้นนั้น ได้ตั้งให้พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชตั้งแต่วันนี้เปนต้นไป การเวียนเทียนนั้นช้ามาก จนต้องสวดมนต์ไปพลาง

วันที่ ๑๗, ๑๘, ๑๙ ตุลาคม สวดพระพุทธมนต์แล้วจุดดอกไม้เพลิง มีหนังข้าราชการเชิดสมโภชทั้ง ๓ วัน ๆ แรกตำรวจ วันที่ ๒ ทหารบกทหารเรือ วันที่ ๓ มหาดเล็กแลกรมวัง เวลาเช้าเลี้ยงพระซึ่งเข้าพระ

ราชพิธีนั้นทุกวัน ชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีตามพราหมณ์สาตร

ครั้นศุภมงคลฤกษ์ วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ตรงกับวันอาทิตย์ขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๑๑ ปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๖๓ เวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว ๓๘ นาที ๔๔ วินาที พระอาทิตย์สถิตย์ราษีตุล พระอังคารสถิตย์ราษีพิจิก พระพุฒสถิตย์ราษีตุล พระเสาร์สถิตย์ราษีธนู พระพฤหัศบดีสถิตย์ราษีธนู พระราหูสถิตย์ราษีตุล พระศุกร์สถิตย์ราษีพิจิก พระเกตุสถิตย์ราษีมังกร มฤตยูสถิตย์ราษีพิจิก พระจันทรสถิตย์ราษีมังกรเสวยฤกษ อุตราสาฒ พระลักขณาสถิตย์ราษีตุล เกาะนวางค์พฤหัศบดี ตรียางค์ศุกร ได้เททองลงในพิมพ์ แลในระหว่างพระราชพิธีนั้น มีพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการราษฎรเปนอันมาก ได้นำทองเงินนาคแลเครื่องรูปพรรณมาบรรจุในเบ้า เพื่อจะให้หล่อพระพุทธรูปเปนอันมาก เปนน้ำหนักทองประมาณ ๓ ชั่ง เงิน

ประมาณ ๑๐๐๐ บาทเศษ สิ่งของรูปพรรณต่างหาก พิมพ์นั้นจุทองมากกว่าที่กะเปนอันมาก เพราะฉนั้นจึงมิได้หล่อแล้วเสร็จได้ในวันเดียว ท่อนพระเพลาได้หล่อต่อไปในวันข้างน่า จำนวนทองที่ได้เทในพิมพ์นั้นดังนี้ พระเศียรทอง ๒๘ เบ้าหนัก ๑๑๒๐ ชั่ง พระรัศมีทองเบ้าครึ่งหนัก ๖๐ ชั่ง พระองค์ทอง ๒๕ เบ้าหนัก ๑๐๐๐ ชั่ง พระหัดถ์ขวาทองเบ้า ๑ พระหัดถ์ซ้ายทองเบ้า ๑ หนักรวม ๘๐ ชั่ง พระกรขวาทอง ๖ เบ้าหนัก ๒๔๐ ชั่ง พระเพลาทอง ๓๖ เบ้า หนัก ๑๔๔๐ ชั่ง รวมทอง ๙๘ เบ้าครึ่งหนัก ๓๙๔๐ ชั่ง

ครั้นณวันที่ ๒๗ ตุลาคมกลับลงมาถึงเมืองพระพิศณุโลก ได้เห็นพระพุทธชินราชเชิญลงบรรจุในเรือเสร็จแล้ว ดวงพระภักตรมีเค้าเหมือนพระพุทธชินราชแต่สังเกตดูว่าใหญ่กว่าองค์เดิมเปนอันมาก ทั้งนี้ก็เปนด้วยแลดูที่ต่ำ

ที่ซึ่งหล่อพระใหม่นั้น ได้ให้ก่อซุกซีปลูกต้นมหาโพธิไว้เปนสำคัญ เหมือนอย่างพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ทรงปลูกโพธิสามเส้านั้น แลได้ให้หุ่นขึ้นพระพุทธรูปขนาดพระเหลืออีกองค์หนึ่ง เพื่อจะได้เกี่ยทองชนวนที่เหลือจากหล่อพระ หล่อขึ้นสำเร็จแล้ว จะได้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาจำศีล อันเปนที่ตั้งที่ว่าการเมืองลับแล เพื่อให้เปนที่นมัสการของประชุมชนที่ไปเที่ยวเมืองลับแลสืบไป

ในการซึ่งจะตกแต่งพระพุทธรูปซึ่งหล่อใหม่นั้น ดูเปนการมากมายนัก ไม่แลเห็นว่าจะแต่งแล้วได้ภายใน ๖ เดือน การซึ่งกำหนดไว้น่าจะเปนที่เคลื่อนคลาศหมดทั้งสิ้น พระยาชลยุทธโยธินทร์จึงได้แนะนำว่าขอให้ไปแต่งที่โรงหล่อกรมทหารเรืออันมีเครื่องมือพร้อมจะทำได้เร็วขึ้น แลที่นั้นก็เปนอุดมสถาน เพราะเปนบ้านหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลรับอาสาว่าจะแต่งทั้งกลางวันกลางคืนให้

แล้วสำเร็จทันจงได้ เมื่อได้รับคำแนะนำรับรองดังนี้ มีความยินดีเชื่อว่าจะสำเร็จ จึงได้เลิกการซึ่งจะให้เรือพระแวะตามระยะเมืองให้สมโภช ดังเช่นข้าราชการแลราษฎรมีความประสงค์นั้นเสีย ให้เรือกลไฟลากตรงลงมายังกรุงเทพ ฯ หยุดพักแต่เวลาค่ำ เรือพระพุทธชินราชได้ออกจากเมืองพระพิศณุโลกในวันที่ ๓๐ ตุลาคม ร. ศก ๑๒๐ ถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๒ พฤศจิกายน ร. ศก ๑๒๐ แลได้เชิญขึ้นโรงหล่อลงมือแต่งตลอดทั้งเวลากลางวันกลางคืน ๒๔ ชั่วโมง โดยมีช่างผลัดเปลี่ยนกันเปนสำรับ การที่ทำนั้นดำเนินไปโดยรวดเร็วเปนอันมาก ตอนข้างบนซึ่งได้หล่อวันแรกไม่สู้จะเสีย แต่ตอนล่างซึ่งต้องสุมพิมพ์เปนสองคราวชำรุดหลายแห่ง ต้องตกแต่งเข้าไม้เทตาม การที่ทำนั้นอยู่ข้างจะหนักมากเพราะเนื้อทองแขง ครั้นเมื่อตกแต่งสำเร็จแล้วจึงได้ลงสมุก เพื่อที่จะให้รักแห้งเร็วนั้น ได้ใช้น้ำแข็งทั้งแท่งใหญ่วางรายไปรอบพระ

องค์ รักนั้นก็แห้งเร็วได้ดังปราถนา สมุกยังไม่หนาถึงที่ซึ่งควรจะขัดให้เกลี้ยงเกลาได้ แต่ด้วยวันกำหนดซึ่งจะเชิญไปวัดเบญจมบพิตรนั้นกระชั้น จึ่งได้อายรักน้ำเกลี้ยงตกแต่งพอเรียบร้อย

ครั้นวันที่ ๑๐ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ กำหนดปิดทองเปนครั้งแรก มีพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยไปช่วยเปนอันมาก มีกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสแลสมเด็จพระวันรัตเปนประธาน พระบรมวงษานุวงษแลข้าราชการ ซึ่งได้ไปด้วยในเวลานั้นก็ได้ปิดทั่วกัน

ความสังเกตในการที่ได้เห็นแต่เดิมมาจนถึงเวลานี้ แต่แรกดูเหมือนว่าพระเศียรจะใหญ่เกินไปดังเช่นกล่าวแล้วแต่ก่อน แต่ครั้นเมื่อคุมติดเข้ากับพระองค์ท่อนที่ ๒ ดูเล็กย่อมลงไปเปนอันมาก ครั้นเมื่อคุมติดเข้ากับท่อนพระเพลา จึ่งเห็นว่าส่วนนั้นพอสมควรงามดี แลเมื่อแต่งเนื้อทองเกลี้ยงเกลาเปนเงาขึ้น ก็แลเห็นเหมือนพระพุทธชินราชที่พิศณุโลกมากขึ้นทุกที แต่

ไม่เหมือนอย่างวันซึ่งยืดทองแล้วนี้ เมื่อเวลายืดแล้วสำเร็จเปนที่โสมนัศเบิกบานใจ ด้วยได้เห็นพิมพ์พระพุทธปฏิมากรอันโอภายผ่องใสเหมือนที่ได้เห็นเมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม ร.ศก ๑๒๐ อีกครั้งหนึ่งฉนั้น ครั้นเมื่อยืดทองพระภักตร์สำเร็จแล้ว ได้เบิกพระเนตรแลติดพระอุณาโลมทองคำ แต่รูปพระอุณาโลมนั้น เห็นว่าพระอุณาโลมพระพุทธชินราชที่เมืองพิศณุโลกซึ่งเปนของทำขึ้นใหม่เพราะของเดิมหายนั้นไม่งาม จึงได้ถ่ายอย่างพระอุณาโลมพระพุทธรูปใหญ่ในกรุงเก่าองค์หนึ่งซึ่งมีเหลืออยู่แต่พระเศียร เชิญลงมาไว้ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ลดขนาดให้ได้กับพระพุทธชินราชงามดีกว่าของเดิมเปนอันมาก

ครั้นวันที่ ๑๑ ธันวาคม เวลาจวนย่ำรุ่ง ได้เชิญพระพุทธชินราชซึ่งคุมขึ้นบนแท่นรถ อันทำเฉพาะตั้งบนราง เคลื่อนออกจากโรง ต้องรื้อประตูโรงหล่อเลื่อนมาตามรางถึงที่สุดตะพานเสา ยึนจั่น แล้วโยง ยึนจั่นช่วย

ชักให้ลอยเลื่อนลงไป ตั้งในท่ามกลางเรืออันได้ต่อขึ้นไว้เฉพาะที่จะเชิญพระนั้น แล้วได้จัดการคุมมณฑปอย่างที่สงฆ์ พระกระยาสนาน ประกอบด้วย เสวตรฉัตร ๗ ชั้น อยู่ณเบื้องบน แล้วเลื่อนไปจอดประจำท่าซึ่งได้ทำขึ้นใต้ ตะพานขั้นจั้นลงไปตรง น่าพลับพลา แลโรง พิธีซึ่งปลูกขึ้นใหม่น่าโรงหล่อนั้น แลจัดตั้งเครื่องสูง ๒ แถวทั้งน่าหลัง ตรงน่าพระพุทธชินราชตั้งมยุรฉัตรดอกไม้ เงินทอง นกกรเวก แทน พระกรร ภิรมย์ อย่างโสกันต์ มีพระกลดบังสูรย์พัดโบก ที่มุมศีศะแลท้ายเรือมีราชวัตรปักฉัตรกำมลอทั้ง ๔ ทิศ

ครั้นวันที่ ๑๒ เวลาบ่าย พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ ๒๐ รูป มีกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเปนประธานสวดพระพุทธมนต์ ที่พลับพลาน่าโรงหล่อ พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ๒๐ รูป แล้วมีการเล่นมโหรศพต่าง ๆ ทั้งบนบกแลในแม่น้ำ มี

ดอกไม้เพลิง เลี้ยงพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ เปนการสมโภชคืน ๑

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ ธันวาคม เวลาเช้าโมงครึ่ง ได้ดำเนินกระบวนแห่จากโรงหล่อขึ้นไปโดยทิศอุดร กระบวนน่ามีเรือประตูเรือทหารยิ่นใหญ่เรือเสือแลเรือดั้งเรือกลองเรือคู่ชักซึ่ง เปน กระบวนแห่ เสด็จ พระราชดำเนินเต็มตามแบบอย่างทุกประการ กระบวนหลังมีเรือกรายดายสี กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เรือกรายม่านทองแย่ง สมเด็จพระราชาคณะแลพระราชาคณะสุวรรณบัตรหิรัญบัตร ต่อไปเรือพระราชาคณะผู้ ใหญ่ผู้น้อยพระครูถานานุกรมบาเรียนพร้อมกันทุกคณะ แล้วจึงถึงเรือแห่ ซึ่งพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราช การ จัด มา เข้าเปนกระบวน ประมาณเรือทั้งสิ้นไม่น้อยกว่า ๑๐๐๐ ลำ แลผู้ซึ่งได้เข้าในกระบวนแห่นั้นไม่น้อยกว่า ๑๐๐๐๐ คน ได้ดำเนินขบวนขึ้นเดินไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา เลี้ยวคลองสามเสนอันได้เปิดตะพานเหล็กไว้สำหรับแห่พระ

พุทธชินราชนี้ เมื่อกระบวนแห่ไปถึงปากคลองเปรม ประชากรได้แบ่งกระบวนเพียงแต่เรือดั้ง ๔ คู่ เลี้ยวเข้าคลองเปรมประชากร นอกนั้นพายต่อขึ้นไปในคลองสามเสน กระบวนพระสงฆ์ตามเข้าไปในคลองเปรมประชากร แล้วไปฉันเพนที่วัดเบญจมบพิตร พระราชาคณะตั้งแต่ผู้ใหญ่ลงมาจนเสมอเทพ ฉันสำรับในพลับพลาการเปรียญ นอกนั้นฉันที่ศาลาบรรณรัสภาค ศาลาเบญจพิธภาค แลร้านซึ่งได้ปลูกขึ้นสำหรับงานฉลอง เปนจำนวนพระสงฆ์ที่ได้ฉันเข้ากระทง ๕๐๐ หย่อน ๑๖ รูป

ครั้นเมื่อพระพุทธชินราชถึงท่าน่าวัดแล้ว ได้เชิญขึ้นจากเรือเวลา ๕ โมงครึ่ง ได้ดำเนินรถขึ้นตามรางประดิษฐานพระพุทธชินราชบนแท่นฐานในพระอุโบสถ เปนการสำเร็จโดยความสดวกดี หามีเหตุการอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ เปนที่ชื่นชมยินดี ด้วยมีความวิตกอยู่ว่าการทั้งปวงตั้งแต่ยื่นแลหล่อพระพุทธชินราชมา ถ้าหาก

ว่าไม่งามดีได้ดังประสงค์ฤๅมีเหตุการอย่างหนึ่งอย่างใด ให้เปนอันตรายแก่ผู้หนึ่งผู้ใดขึ้น ก็จะเปนที่โทมนัศเสียใจ แลเปนที่รังเกียจของประชุมชนสืบไปภายน่า การซึ่งเปนไปดังเช่นกล่าวมานี้ ย่อมให้เปนที่เกิดความปีติโสมนัศเปนอันมาก

ครั้นเมื่อรอตะพานเสร็จแล้ว ได้เปลื้องสายสพายนพรัตนราชวราภรณ์ ถวายทรงพระหัตถ์พระพุทธชินราชเปนพุทธบูชา แลในวันที่แห่พระพุทธชินราชนี้ก็เปนที่พรักพร้อมด้วยพระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลอาณาประชาราษฎรล้นหลามเต็มตลอดทาง ตั้งแต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยไปตลอดจนถึงวัดเบญจมบพิตร แสดงให้เห็นว่าเปนที่ชื่นชมยินดีด้วยกันทั่วหน้า

ตั้งแต่วันที่ ๑๔ ธันวาคม ไปจนถึงวันที่ ๒๐ ได้เปิดให้ประชาชนทั้งปวงได้มีโอกาศปิดทองพระพุทธชินราชตามความปราถนา ที่ได้มาขออนุญาตเนือง ๆ นั้น

ชนทั้งปวงได้มาบูชาแลปิดทองด้วยมือของตน เมื่อยังไม่พอปราถนาได้ออกเงินให้ไว้เปนการส่วนกุศลอุทิศต่อที่จะปิดทองนั้นตามความปราถนา เปนจำนวนคนที่ได้มาเอง ๑๑๗๗๗ คน ส่วนที่ฝากนั้นก็มาก คิดเปนจำนวนเงินที่ได้รับไว้แล้ว ๒๑๕๕๙ บาท ๒๑ อัฐ ย่อมมีคนมาบูชาตลอดวันยังค่ำมิได้ขาดทุกวันในระหว่างนี้

อนึ่งการที่หลวงประสิทธิปฏิมา ได้มีความสามารถอาจจะสร้างพระพุทธชินราชให้งามดีได้ถึงเพียงนี้นั้น ได้รับบำเหน็จเลื่อนยศเปนพระประสิทธิปฏิมาจางวางช่างหล่อ แลเครื่องราชอิศริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์ นอกจากเงินบำเหน็จอันได้รับแล้วแลจะได้รับต่อไปภายน่า ส่วนพระยาชลยุทธโยธินทร์ซึ่งเป่นผู้ได้รับอายาตกแต่งพระพุทธปฏิมากร ให้แล้วสำเร็จได้ทันกำหนดนั้น ได้รับพานทองรองล่วมเพิ่มเกียรติยศให้ยิ่งขึ้นกว่าพระยาพานทองสามัญอีกชั้นหนึ่ง บรรดาช่างหล่อแลนายช่างซึ่งตกแต่ง ทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน

ซึ่งได้สูบทองในการหล่อพระพุทธปฏิมากรครั้งนี้ ก็ได้รับบำเหน็จรางวัลเครื่องราชอิศริยาภรณ์แลเงินตามควรแก่ถานานุศักดิ

ครั้นวันที่ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ธันวาคม ได้เริ่มมหกรรมการฉลองพระพุทธชินราช พระสงฆ์ ๕ คณะสวดพระพุทธมนต์แลรับอาหารบิณฑบาต ๓ วัน ๆ ละ ๓๐ รูป แลมีการเล่นต่าง ๆ มีโขนเปนต้นทั้งไม้ลอยญวนหกมงครุ่มกุลาตีไม้ แลมีการตั้งพระพุทธรูปปฏิมากร อันเปนที่นับถือสักการบูชา ซึ่งผู้ใดผู้หนึ่งจะเชิญมาตั้งได้ทั้งพระพุทธรูปอันมีอยู่ในโรงพระอุโบสถพลับพลาการเปรียญ แลพระรเบียง อันพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าราชการ ได้รับเปนผู้ปฏิบัติรักษา ก็ต่างคนต่างมาชำระขัดสี แลตั้งเครื่องสักการบูชาเปนมโหฬารสักการ

ยิ่งนัก แลตั้งร้านรายทั่วไปทั้งในพระอารามแลนอกพระอาราม ให้เปนที่ชื่นชมแก่ประชาชนทั้งปวงทั่วหน้า

ครั้นวันที่ ๒๗ ธันวาคม พระสงฆ์ราชาคณะแลพระครูถานาบาเรียนอันดับในพระอารามทั้งปวง พร้อมกันจัดการตั้งกระบวนแห่เครื่องสักการมาบูชาพระพุทธชินราช แลได้เจริญพระพุทธมนต์ในสถานที่ต่าง ๆ มีพระอุโบสถเปนต้น แลเดินเทียนประทักษิณรอบบริเวณบูชนียสถานเปนการเคารพต่อพระพุทธชินราชโดยความยินดี

ก็แลการซึ่งได้หล่อพระพุทธชินราชพระองค์นี้ ตั้งแต่เริ่มจับการมา ได้ใช้เงินพระคลังข้างที่เปนค่าสิ่งของค่าจ้าง เงินเดือนช่าง แลเงินรางวัล เว้นไว้แต่ทองได้ใช้ขึ้นของเก่า เพื่อจะให้เปนบุญราษีส่วนตน บัดนี้การก็สำเร็จได้ดังความปราถนาทุกประการแล้ว แลพระพุทธชินราชพระองค์นี้ ได้ตั้งใจมีความประสงค์จะยกไว้ให้เปนสมบัติของพุทธศาสนิกชนทั่วทุกหมู่เหล่า มีโอกาศ

ซึ่งจะได้กระทำสักการบูชาเพื่อเปนการเจริญพุทธานุสสติ อันเปนเหตุซึ่งจะนำให้จิตรน้อมไปในทาน ศีล ภาวนา ให้สำเร็จในทางสุคติตามประสงค์ ของพุทธสาสนิกชนทั้งปวง จงได้รับพระพุทธชินราชนี้ไว้เป่นที่สักการบูชา แลจงได้อนุโมทนาในส่วนกุศล แล้วแลทำให้สำเร็จประโยชน์ผลดังความปรารถนาแห่งตนแลตนทั่วหน้าเทอญ

คำซึ่งจะจารึกพระพุทธชินราชอันหม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ประพันธ์เปนมคธภาษาว่าดังนี้

สุภมตฺถุ ชินสฺส ธมฺมราชสฺส ภควโต ปรินิพฺพานา จตฺสตาธิกานํ ทฺวินฺนํ วสฺสสหสฺสานมุปริ ปญฺจจตฺตาฬีสติเม สํวจฺฉเร สหสฺสทฺวิสตเตสฏฺฐิมิตจุลฺลสากูสกหายเน สตโต จ วีสติเม รตนโกสินฺทสกฺเกติ สญฺญิเต, สมฺปชฺชมาเน; ปรมินฺทมหาจุฬาลํกรโณ มหาราชา, สฺยามวิสเย ราชาธิราชโรว,

อติเรกเตตฺตึสสรเท ปญฺจมามรรตนโกสินฺทมหาราชธานิยํ รชฺชํ กาเรนฺโต, มหาราชปริวาเรน วิสณุโลกํ ปุรํ คนฺตฺวา, อาสยุชฺชมาสสฺส สุกฺกปกฺเข อฏฺฐมิยา ติถิยํ, ตุลาคมมาสสฺส วีสติเม ทิเน, สูรวาเร, พิมฺพสฺสุปริมมุเขสุ วิลีนสุวณฺณาทึ โอสิญฺจิตฺวา อิมํ พุทฺธปฏิมมกาสิ. โอสิญฺจเน สิทฺเธ; โส อิมํ อาหราเปตฺวา, นาวาณิกาณาปนฏฺฐาเน ปริสุทฺธํ กาเรสิ. โสธเน นิปฺผนฺเน; มาคสิรสฺส ชุณฺห ตติยาย, ธนฺวาคมสฺส เตรสเม, สุกฺเก, ปมุเขหิ มหาชเนหิ ปริวาเรตฺวา คจฺฉนฺเตหิ ปูชิยมานํ อิมํ อาหราเปตฺวา, ปญฺจมปวิตฺตตฺสิตวนาราเม ปติฏฺฐาเปสิ. ตตฺถ จ โอสิญฺจนโสธเนสุ, ปสิทฺธิปฏิมาติสวฺหยามจฺโจ โอสิญฺจเน อาณาปโก อโหสิ. ชลยุทฺธโยธินฺทามจฺโจ โสธเน. อิเมสมปิจ วาจโก ชานาตุ,

" พุทฺธสาสนมฺหิ สทฺธาลุ ตทูปถมฺภโก วโร
เย ปุเรยิธ สามินฺทา สโม โหเตส สามโป" ติ.

คำแปล

ขอความงามจงมี แต่ปีที่พระผู้มีพระภาคผู้ชำนะ (มาร) ผู้เปนพระราชาเพราะธรรมปรินิพพานมา เมื่อปีที่ ๒๔๔๕ ที่ทราบกันแล้วว่าปีฉลู จุลศักราช ๑๒๖๓ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ มาถึงอยู่ พระเจ้าแผ่นดินใหญ่ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ผู้เปนราชาธิราชอันประเสริฐในสยามวิสัยเสวยราชสมบัติในกรุงรัตนโกสินทรเป่นคำรบ ๕ ได้ ๓๓ ปีกว่าเสด็จ พระราชดำเนิน สู่ เมือง พิศณุโลก พร้อม ด้วย ราชบริพารเปนอันมากแล้ว ได้ทรงเททองอันคว้างในช่องชนวนเบ้องบนแห่งรูปพิมพ์ หล่อพระพุทธปฏิมาพระองค์นี้ในวัน ๑ ๆ ๑๑ ค่ำ เปนวันที่ ๒๐ ตุลาคม ครั้นการหล่อสำเร็จแล้ว โปรดเกล้า ๆ ให้เชิญมาแต่งณที่ว่าการกรมทหารเรือ ครั้นการแต่งสำเร็จบริบูรณ์แล้ว

โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญมาประดิษฐานไว้ณวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เมื่อขณะเชิญมามหาชนได้ห้อมล้อมบูชามาตลอดทาง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน เปนประธานของมหาชนหมู่นั้นด้วย ก็ในการหล่อพระพุทธปฏิมาองค์นี้ พระประสิทธิปฏิมาเปนผู้บังคับช่างหล่อ พระยาชลยุทธโยธินทร์เปนผู้บังคับช่างแต่ง ขอท่านผู้อ่านหนังสือนี้จงทราบว่า พระเจ้าแผ่นดินใหญ่พระองค์นี้ มีพระราชศรัทธาในพระพุทธสาสนาเปนอันมาก ทรงอุปถัมภกพระพุทธสาสนา เปนพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินสยามในกรุงนี้แต่ก่อนมา ฯ

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

